

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Fortid og Nutid

1997

4 □ November

Side 237-328

Fortid og Nutid udgives af Dansk Historisk Fællesråd med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd og Kulturministeriets bevilling til almenkulturelle tidsskrifter.

Abonnement:

Abonnementstegning og bogsalg

kr. 185 årligt for 4 numre

Fortid og Nutid v/Ingrid Christensen, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K, tlf. 33 14 34 14 (tirsdag kl. 14-16, fredag kl. 8-10). Gironummer 508-6264.

Redaktører:

arkivar Inge Bundsgaard, tlf. 31 39 35 20

arkivar Michael H. Gelting, tlf. 31 16 62 28

Redaktionsudvalg:

redaktør Tommy P. Christensen, tlf. 31 58 58 64; docent Karl-Erik Frandsen, tlf. 31 54 22 11; Tormod Hessel, tlf. 42 81 10 62; arkivar Peter Korsgaard, tlf. 35 87 50 50; arkivar Jørgen Thomsen, tlf. 66 13 13 72.

© 1997 *Fortid og Nutid* og forfatterne

Bøger fra Dansk Historisk Fællesråd:

Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk I-II

Opslagsværket er en uundværlig håndbog for alle, der interesserer sig for dansk kulturhistorie i videste forstand. De to bind består af 600 artikler med ajourførte litteraturhenvisninger og et register på 10.000 henvisningsord, som gør det muligt at belyse et emne fra mange synsvinkler. Værket dækker perioden ca. 1400-1914.

Pris: 750 kr. + forsendelse.

Historie og Lokalsamfund, red. Søren Ehlers

Bogen, der er skrevet af et bredt sammensat forfatterpanel, henvender sig til undervisere i folkeskolen, gymnasium og voksenuddannelse og til museers og arkivers medarbejdere. Blandt bogens artikler kan nævnes: Lokalhistorie i folkeskolen. Gymnasieelever og lokalhistorie. Kulturlandskabet i undervisningen. Familie og hushold. Fattigdom og sygdom. Foreningen og fritiden. Arbejde og lokalhistorie. Velkommen på arkiver og museer. Lokalhistorisk litteratursøgning.

Pris: 75 kr. + forsendelse.

Genoptryk: R.W. Bauer. Calender for årene 601 til 2200

Bauers Kalender er en »evighedskalender«, der omfatter årene 601-2200 e.Kr. For hvert år kan man her få oplyst de bevægelige helligdages placering og søndagenes betegnelse, angivet efter både den julianske og den gregorianske kalender. Bauers Kalender er et uundværligt værktøj for alle, der arbejder med historie. Det gælder ikke mindst for slægtsforskere og andre, der har brug for f.eks. at dechiffrere kirkebøgernes kronologiske oplysninger.

Pris: 138 kr. + forsendelse

Fortid og Nutid

November 1997 . hefte 4 . side 237-328

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie
Udgivet af Dansk historisk Fællesråd

At vi maa frycte dig af idel kjærlighed – magtudøvelse og magtiscenesættelse under den ældre danske enevælde

Sebastian Olden-Jørgensen

Fortid og Nutid, december 1997, s. 239-253.

Den ældre danske enevælde er kendt for sin håndfaste politiske undertrykkelse og hang til pomp og pragt. Disse to fremtrædelsesformer kan dog opfattes som to sider af samme sag. Med udgangspunkt i Max Webers skelnen mellem »Macht« og »Herrschaft« forsøger Sebastian Olden-Jørgensen at belyse samspillet mellem magtudøvelse og magtiscenesættelse under den ældre danske enevælde. Artiklen er en bearbejdet og annoteret udgave af den forelæsning, som den 11. september 1997 indledte forsvaret af Sebastian Olden-Jørgensens ph.d.-afhandling: *Magtudøvelse og magtiscenesættelse under den ældre danske enevælde 1660-1730*. Artiklen ligger desuden i forlængelse af forfatterens artikel om statsceremoniel, hofkultur og politisk magt i overgangen fra adelsvælde til enevælde – 1536 til 1746, *Fortid og Nutid* 1996, s. 3-20.

Sebastian Olden-Jørgensen, f. 1964, ph.d. i historie 1997. Stipendiat på Institut for Historie ved Københavns Universitet, hvor han p.t. arbejder på en biografi om Peter Griffenfeld (1635-1699). Har bl.a. skrevet *Poesi og politik – lejlighedsdigtningen ved enevældens indførelse 1660*, Forum for renæssancestudier 8, 1996, og Christian V's og Frederik IV's politiske testamenter, *Historisk Tidsskrift* 1996, s. 313-348.

Privatadresse: Valby Gade 16, 3200 Helsinge.

Magt er noget underligt udefinerligt noget, næsten lige så svært at beskrive som frihed. Slår man op i en moderne politologisk håndbog, kan man f.eks. finde følgende dybsindige definition: *Magt er evnen til at få andre til at gøre noget, de ellers ikke havde gjort, om nødvendigt mod deres vilje, men ikke nødvendigvis til deres skade.*¹ Ja, det kan man vist ikke være uenig i, men abstraktionsniveauet er til gengæld så højt, at man heller ikke bliver klogere. Så er der mere at hente i gode gamle Max Weber, for selv om han ægger til modsigelse, fremprovokerer han også langt større indsigt.

Også Max Weber definerer magt som evnen, eller chancen, til at sætte sin vilje igennem over for andre, men han

spalter desuden begrebet i to: »Macht« og »Herrschaft«. De er ikke synonyme, men to forskellige fremtrædelsesformer for magt.² »Macht« er den magt, der udspringer af et markedsforhold, dvs. af det, én har, og en anden gerne vil have, har brug for eller ikke kan modsætte sig. Det betyder ikke kun, at udbud og efterspørgsel regulerer prisen, og at monopolister har stor magt, men også at den, der har en pistol, sætter sin vilje igennem over for den, der ingen har.

»Herrschaft« er derimod magt grundet på autoritet. Om der er tale om kavederdisciplin, indre overbevisning, interessesammenfald eller suggestion er ligegyldigt. Resultatet er legitimitet, og diskussionen af »Macht« og

»Herrschaft« knytter hos Weber selvfølgelig an til de tre legitime »Herrschaftstyper«: den patrimoniale, den karismatiske og den bureaukratiske.

Nu er det ikke meningen her at iføre den ældre danske enevælde Webers idealtypiske spændetrøje, men derimod at lade modstillingen »Macht«/»Herrschaft« kaste lys over magtscenesættelsens problematik. Magt er nemlig ikke kun brandskattende soldaters pengeafpresning, men også de kodificerede og udtalte spilleregler for det politiske samarbejde, de politiske ideers kombinationsmuligheder og skjulte potentialer og hofkulturens pomp og pragt. Magten udøves og erfares sjældent rå og uformidlet, men møder os i fremtrædelsesformer, der er sofistikerede blandinger af »Macht« og »Herrschaft«.

»Macht«

Selvfølgelig kan man under den ældre danske enevælde finde eksempler på en rå magt-tankegang og en rå magt-praksis. Udtrykt på barokkens egne præmisser hedder det f.eks. »*vana consilia sine armis*«. Det kan oversættes som *politiske beslutninger uden militær råstyrke duer ikke det mindste*. Ordene er generalauditør Paul Tschernings, militær finansembedsmand og en af enevældens »høge«, og de er formuleret som reaktion på nedskæringer i den stående hær.³ Tankegangen genfindes i Christian V's politiske testamente fra 1683. Her er militærets indenrigspolitiske funktion som garant for enevælden nævnt ved sit rette navn. Også Frederik IV tænkte i de samme baner, men hvor Christian V synes at have frygtet reaktionære rebelske undersætter af alle stænder, så rettede Frederik IV's frygt i hans politiske testamente fra 1723 sig mod de politisk upålidelige, gammeladelige officerer. Christian V frygtede et oprør,

Frederik IV ønskede at gardere sig mod et militærkup.⁴ Da Kastellet blev opført i årene 1662-65, var det selvfølgelig led i en nødvendig udbygning af Københavns befæstning, men da garderne i den nye bydel blev reguleret, så de kunne bestryges fra bastionerne ind mod byen, kunne det kun opfattes som en demonstration af indenrigspolitisk »Macht«.⁵

»Herrschaft«

Væbnet magt var imidlertid den sidste udvej, og selv om den tidlige danske enevælde ikke veg tilbage for at inddrive skatterestancer med militær magt (såkaldt militær eksekution), så var dagligdagen præget af regimets forsøg på at maksimere »Herrschaft« og minimere »Macht«. Rå vold er dyr i drift og kan tillige give anledning til samvittighedsnag, mens lydighed grundet på indre overbevisning er billigere, stabilere og i bedre overensstemmelse med en række grundlæggende kulturelle normer med rod i kristendommen.⁶

Med enevældens indførelse fik kongen ikke kun formelt ubegrænsede, om end reelt selvfølgelig ret begrænsede, muligheder for at anvende »Macht«. Han fik tillige langt friere hænder, når det gjaldt mulighederne for at påvirke befolkningen gennem offentligheden. Og det var ganske afgørende, for opbygningen af »Herrschaft« er i høj grad en kamp om offentlighedens udformning. Med ordet offentlighed sigter jeg ikke til den knap nok eksisterende avisoffentlighed, men til det, man har kaldt den repræsentative offentlighed, der med udgangspunkt i hoffet opbyggedes som et sindbillede på enevoldsmagten og gradvist udbyggedes til at række ud over det ganske land. Reguleringen af offentligheden tog form af ommøbleringer af den sociale hakkeorden gennem oprettelse af greve- og friherrestanden, ny-

ordningen af ridderordnerne og indførelsen af rangforordningen, der sammenknyttede kongetjeneste og social rang. På det mere spektakulære felt bør man også nævne de store statsceremonier i forbindelse med tronskifte og hoffesternes glans.⁷

Man kan opfatte alt dette som udtryk for reguleringstrang og ødselhed, men jeg foretrækker en politisk tolkning. Alle disse elementer var del af en »Herrschaft«-strategi, der skulle gøre magten synlig og sanselig, men ikke alene det. Magt eksisterer jo ikke bare sådan i ren form, hvorefter man finder

et passende udtryk for den. Magten, ikke mindst i betydningen »Herrschaft«, kræver sin form, sin iscenesættelse, for overhovedet at eksistere. Ja, hvad mere er: Magtens iscenesættelse er i sig selv en kilde til magt; den er et stort anlagt overtalelsesforsøg både over for magthaverne selv og over for elite og undersåtter i almindelighed. Magtiscenesættelsen er et forsøg på at maksimere magten, ja måske ligefrem på at kompensere for de reelle »Macht«-midlers begrænsede udstrækning. Magtiscenesættelsen handler i høj grad om præntention og

Til det store Bilagers (brylluppet mellem prins Christian og kurprinsesse Magdalena Sibylla af Sachsen 1634) mest folkelige arrangementer hører givetvis de festlige optog, der indledte den store ringridning. Stikket forestiller Christian IV's og den udvalgte prins' optog med i alt ni »inventioner« (smykkede vogne med allegoriske motiver, ofte ledsaget af musik og sang). Kongen og prinsen optrådte som Scipio Africanus og Scipio Asiaticus (litra S). De sachsiske gæster, prins Frederik og de danske adelsmænd bidrog med tre lignende, men dog noget mindre optog.

Stik af Chrispin de Pas efter skitse af Christopher Schwenck, Det Kongelige Biblioteks Billedsamling: Müllers Pinakotek bd. 25, pl. 62. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

bevæger sig ikke sjældent på grænsen til bluff, men synes ofte netop dér at være allermest påkrævet, hvor virkelighedsgrundlaget er vaklende.

Det store bilager 1634

På dette punkt er det passende at stige ned fra de webersk inspirerede abstraktioner til tre punktnedslag. Som et første eksempel har jeg valgt den udvalgte prins Christians bryllup med Magdalena Sibylla af Sachsen i 1634, det såkaldte store bilager, måske Danmarkshistoriens største og dyreste fest. Det ambitiøse program, der omfattede skuespil, ringridning, hofballer, optog, fyrværkeri og festbanketter er vel belyst. Deltagelsen var international, og formålet var ikke mindst at dokumentere, at Danmark i almindelighed og den danske konge i særdeleshed var »fit for fight« efter kejserkrigens ydmygelse og nu stod parat til et nyt forsøg på at spille en rolle i international politik; denne gang som fredsmægler i et forsøg på ved forhandlingsbordet at minimere Sveriges gevinster på slagmarken. Indenrigspolitisk, i forhold til den danske adel, markerer det store bilager et af højdepunkterne i Christian IV's forsøg på at knytte danske adelsmænd til sig og inthetere dem i hoffet.⁸

I politiske termer kan man karakterisere hofkulturen, som den møder os ved det store bilager, som et frirum, hvor forfatningen ikke lagde de samme snærende bånd på kongens handlefrihed som i administrative og juridiske spørgsmål. Her, på rendebanen og i riddersalen, kunne han forsøge at vinde status og knytte bånd, der ville være ham til gavn i andre sammenhænge, score points så at sige, der så forhåbentlig kunne veksles til politisk magt, men hvis vekselkurs var uvis. Under Torstenssonsfejdens militære og fiskale pres faldt korthuset imidler-

tid sammen, og efter Brömsebrofreden 1645 måtte kongen give politiske indrømmelser til adelen (udbygningen af landkommissærernes beføjelser og adelens direkte valg af rigsråder), der stod i skærende kontrast til det billede af kongemagtens magt og herlighed, det store bilager havde formidlet.

Enevældens indførelse 1660

Det næste punktnedslag er enevældens indførelse 1660. Der var tale om en revolutionær og flydende situation, hvor det langt fra var afgjort med det samme, hvilken magtforøgelse arvehyldningen skulle betyde for kongemagten. Jeg har her valgt at se på den del af offentligheden, der udgøres af de politiske lejlighedsdigte, som ved denne lejlighed forekommer i stort tal. Det har i historieforskningen været hævdet, at Frederik III ved udstedelsen af enevoldsarveregeringsakten 10. januar 1661 tog fusen på det danske folk og til almindelig forbløffelse indførte enevælden. Eller sagt på en anden måde: Hvilken politisk fremtid forventede man i efteråret 1660 efter arvekongedømmets indførelse den 18. oktober? I en tid uden Gallup-tal giver lejlighedsdigtene et fingerpeg.⁹

Digtene på folkesprogene dansk og tysk tolker alle arvehyldningens motiver 100% politisk korrekt som folkets taknemlighed over for kongens heltemodige indsats under krigen. Med hensyn til de politiske konsekvenser af arvehyldningen begrænser disse digte sig imidlertid til antydninger af en kongelig magtforøgelse. De latinske digte derimod, delvis skrevne af de samme forfattere som dem på folkesprogene, udtaler sig langt klarere, til dels krystalklart, om det nye regimes enevældige karakter. Heraf slutter jeg, at den latinlæsende intellektuelle og politiske elite udmærket kunne se de enevældige perspektiver i arvehyld-

ADESTE. REGES. ACCURRITE. PRINCIPES
SPECTATE. PROVIDENTIAM. DEI. ADMIRABLEM
EXEMPLUM. SINE. EXEMPLO
FRIDERICUS. TERTIUS. DANIÆ. REX
INTER. MAXIMA. BELLI. DISCRIMINA
QVOVIS. REGE. VISUS. INFELICIOR
AT. INTER. MAXIMA. PERICULA
QVOVIS. REGE. CONSTANTIOR
POSTQVAM. CUM. MALA. FORTUNA. DIU. COLLUCTATUS. ESSET
MELIOREM. NON. SORTE. SED. VIRTUTE
ADEPTUS. EST
NAM. VIGILIAS. LABOREM. PRUDENTIAMQVE. FORTISSIMI. PRINCIPIS
DIU. ADMIRATUS. DANIÆ. POPULUS
QVEM. REGEM. PRIDEM. DOMINUMQVE. ELEGERAT
NUNC. TITULO. NOVO. APPELLAT. MONARCHAM
HOC. DEESSE. SUÆ. FELICITATI. EXISTIMANS
UT. ROMANOS. IMITATUS
OMNE. SUUM. JUS. OMNEMQVE. POTESTATEM
IN. HUNC. SOLUM. CONFERRET
ET. ROMANOS. SUPERGRESSUS
INTER. TANTI. PRINCIPIS. HEREDITARIA. BONA
SUAM. QVOQVE. NUMERARET. PATRIAM
SIC. TANDEM. FRIDERICUS. TERTIUS
QVOVIS. DANIÆ. REGE. FELICIOR
QVI. POST. EXANTLATUM. BELLUM. ATROCISSIMUM
TANTA. HEREDITATE. AUCTUS. EST
SIC. FRIDERICUS. TERTIUS
QVOVIS. DANIÆ. REGE. MAJOR
QVIPPE. CUJUS. VIRTUTI. DEBENT. NEPOTES
QVOD. NON. FIANT. REGES. SED. NASCANTUR
VIVAT. FRIDERICUS. TERTIUS. PRIMUS. DANIÆ. HERES
ET. TANTAS. OPES. FELICITER. TRANSMITTAT
AD. POSTEROS
APPLAUDITE. REGES. APPLAUDITE. PRINCIPES

H A F N I Æ

Typis Viduæ PETRI MORSINGII, Reg. & Acad. Typographi, Anno 1660.

C. V. v. h. D. Petro Sarcio

D. Pfeiff.

Dette prunkløse latinske tryk udkom i forbindelse med arvehyldningen 1660 og er affattet i den af tiden så yndede lapidarstil. Ved at parallellisere arvehyldningen med indstiftelsen af det romerske kejserdømme propaganderede det i de mest umisforståelige vendinger for en absolutistisk forståelse af begivenheden. Trykket er anonymt, men den håndskrevne notits på det eneste bevarede eksemplar afslører nok forfatteren: præst ved den tyske kirke, Daniel Pfeiff (1618-1662), der i øvrigt lod teksten male på præstegårdens facade. Ved en misforståelse (!) figurerede teksten nogen tid senere i den samtidshistoriske kronike »Diarium Europæum» som universitetets officielle hyldest, og mindst én gesandt synes at have læst den med interesse og bestyrtelse.
Rigsarkivet, Håndskriftsamlingen IV H 19. Foto: Rigsarkivet.

ningen og næppe blev så forfærdelig overraskede, da enevoldsarveregeringsakten blev sendt rundt til underskrift i begyndelsen af det nye år. Det jævne folk derimod skulle selvfølgelig ikke inddrages i egentlig politisk diskussion, men blot have deres kongetroskab og undersåtlige hengivenhed og lydighed stimuleret.

Der er imidlertid ikke kun tale om, at disse digte tolker en politisk situation. I betragtning af en hel række af digternes nære bånd til kongemagten i

form af forskellige typer patron/klientforhold bliver det meningsfuldt at tillægge digtene en bevidst propaganda-funktion. I flere tilfælde er den endda ganske åbenlys. Digtene var – for fleres vedkommende altså helt bevidst – med til at opbygge en forventningshorisont, der forberedte den utilslørede og ufortyndede enevælde, der kom til udtryk i enevoldsarveregeringsakten. Eller for at tale med Weber: I en kritisk overgangsfase var digterne med til at skabe absolutistisk »Herrschaft«.

Som det pæne menneske Kay Lykke (ca. 1625-1699) var, sørgede han for gode giftemål til sine elskerinder, f.eks. med en af sine ridefogeder. Det sikrede ham imidlertid ikke mod en af ex-elskerindernes mand, Peter Børtning, der blev Lykkes dødsfjende og spillede Frederik III et kompromiterende brev om dronningen i hænde. I første omgang synes kongen blot i stilhed at have villet afpresse den hovedrige godsejer hele hans formue. Sagen lækkede imidlertid til dronningen, og da en offentlig rettergang blev uundgåelig, valgte man at gøre den til en skueproces, der gav genlyd både inden for og uden for landets grænser. Først efter dronning Sophie Amalies død kunne han vende tilbage til landet. Det anonyme maleri ses at forestille Kay Lykke.

Foto: Sophus Bengtsson, Frederiksborgmuseet.

Politisk intimidering i 1660'erne

Vi er nu nået forbi enevældens indførelse, frem til enevældens konsolideringsfase. I enevældens første år var man ikke bange for at demonstrere »Macht«, sådan som det fremgår af rækken af skueprocesser i begyndelsen af 1660'erne. Mest kendt er selvfølgelig processen mod Corfitz Ulfeldt 1663 og fængslingen af Leonora Christine uden proces og dom, men på en måde har den første i rækken, processen mod Kay Lykke i sommeren 1661, nok gjort større indtryk.¹⁰ Det blev nemlig ret hurtigt alment kendt, at hans majestætsfornærmelse bestod i et flere år gammelt privatbrev, der refererede ærekrænkende rygter om dronningen til trøst og underholdning for Kay Lykkes elskerinde. Da Kay Lykke klogelig nok flygtede over Sundet inden processens start, blev han henrettet in effigie, dvs. en dukke i legemsstørrelse med vokshoved, der lignede ham, blev henrettet og parteret, og det på slotspladsen i overværelse af kongehuset, embedsmænd og flere hundrede soldater til hest og til fods. Det var første gang den slags foregik i Danmark. Denne demonstration af »Macht« har givet været anledning til en del brevbrænding rundt omkring i de små hjem, og jeg mener, at det bl.a.

er her, vi skal søge årsagen til den sparsomme danske memoire- og brev-litteratur fra den tidlige enevælde.

Finanspolitikken med dens sublime foragt for gældsfordringer og løntilgodehaver er et andet eksempel på, at regimet ikke veg tilbage for at anvende »Macht«, når det ansås for nødvendigt.¹¹

Ceremoniel konsolidering 1670-1671

Med årene skiftede strategien dog naturlig nok over til opbyggelsen af »Herrschaft«. Frederik III's død 9. februar 1670 blev startskuddet til en række initiativer, der skulle komme til at præge billedet af den danske enevælde de næste halvanden hundrede år. Det drejer sig om en hel serie af begivenheder: De højere kongelige embedsmænds edsaflæggelse 9. februar 1670 om aftenen, Kongelovens oplæsning i gehejmerådet 23. februar 1670, Frederik III's *castrum doloris* i slotskirken 30. marts til 3. maj 1670, gemaksordinansen 11. maj 1670 (revideret 25. maj 1671), greve- og friherrestandens privilegier 25. maj 1671, rangforordningen 25. maj 1671, salvingen 7. juni 1671 og indstiftelsen af Dannebrogordenen 12. oktober 1671, dagen efter prins Frederiks (IV) fødsel. Med Peter Schumacher som pennefører gik alle disse elementer op i en højere enhed, der understregede statens dynastiske grundvold, kongemagtens magtfulde og tilbage-trængningen af det traditionelle adelsbegreb til fordel for et nyt, bygget alene på kongetjeneste og kongegenst.

Salvingen 1671

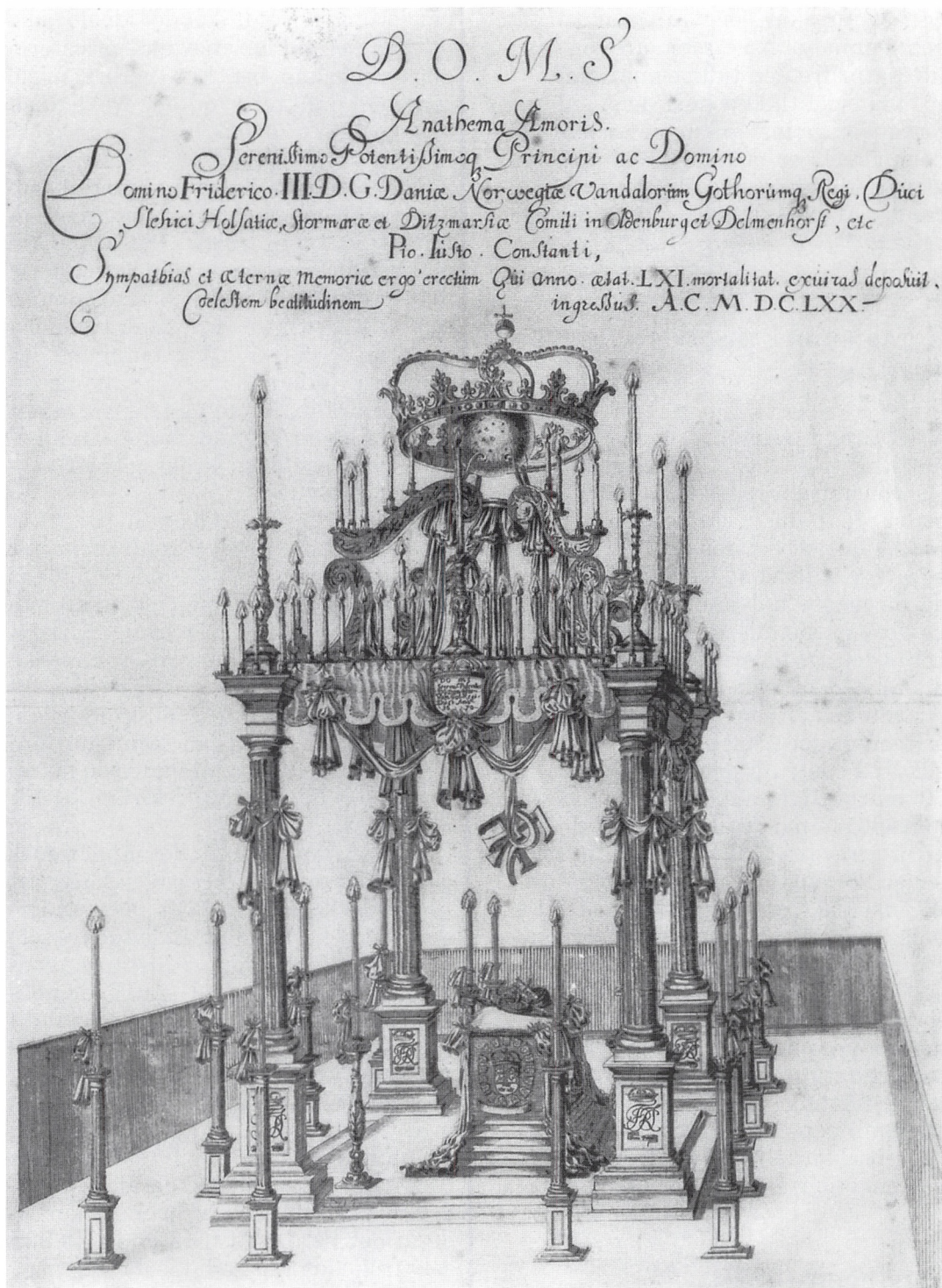
Jeg vil her se lidt nærmere på salvingen 1671, der danner kulminationen på hele forløbet. Christian V's salving

er det mest fuldtone ideologiske udtryk, den tidlige enevælde præstere, og jeg kan her kun berøre nogle centrale punkter. For en overfladisk betragtning står salvingen i nærmest ubrudt forlængelse af adelsvældens kongekroninger. En mere opmærksom analyse byggende på en sammenligning med kroningerne 1537-1648 af-dækker derimod en virtuos anvendelse af det traditionelle skelet til at markere den størst mulige afstand til adelsvældens forfatning. Og eftersom der samme år udkom en trykt salvingsbeskrivelse, kan vi roligt gå ud fra, at det var meningen, at man skulle sammenligne adelsvældens kroning med enevældens salving.¹²

På to felter kan man iagttage et klart traditionsbrud. Kroningerne før 1660 må betegnes som adelsvældens største og mest folkelige statsceremonier. De foregik i Vor Frue Kirke i København i flere hundrede, ja måske tusind menneskers nærvær, og selv om adelen sikkert fyldte godt op i kirken, havde brede lag af befolkningen mulighed for at følge med under de farverige optog fra slottet til kirken og tilbage igen.

I 1671 lagde man det anderledes eksklusivt an. Salvingen blev forflyttet til Frederiksborg, og det blev understreget, at kun særligt indbudte skulle møde op. Nøgleordet er *distance*, kongemagtens ophøjethed skulle demonstreres gennem afstand, og det gjaldt i stort som småt. Under adelsvælden afsluttedes kroningsdagen f.eks. med en festbanket, hvor kongen sad til bords med fyrstelige gæster, rigsråder og fremmede gesandter. I 1671 spiste Christian V kun i selskab af dronningen og prins Jørgen for hver sin kortsid af det bord, ved hvis langside han selv troned i »splendid isolation«.

Enevældens nye folkelige ritual i forbindelse med tronskifte var derimod det kongelige *Castrum doloris*: En overdådigt udsmykket katafalk i slots-

Dette anonyme stik er efter alt at dømmen en fri bearbejdelse af Frederik III's castrum doloris i slotskirken 1670. Stikkets titel, »Anathema Amoris», betyder »Kærlighedens tempelgave», dvs. en hentydning til, at enevældens indførelse officielt var et udtryk for undersåtternes taknemlighed og hengivenhed over for Frederik III.

kirken med kongens lukkede kiste, søvløver, faner, portræt, våbenskjold, lys og baldakin.¹³ Det signifikante er her, at hvor adelsvældens kroning var en retsstiftende statsceremoni, der fremhævede kongeembedets pligter og understregede rigsrådets rolle som garant for en retsorden, understreger et *castrum doloris* dynastiet, kongeslægten som biologisk faktum, som det statsbærende element og følgelig som det, hele folket skal have lejlighed til at tage i øjesyn.

Det andet punkt, jeg her vil fremdrage, gælder selve salvingsceremoniellen og den tilgrundliggende statsretlige opfattelse. Adelsvældens kroninger, der står i ubrudt tradition tilbage til senmiddelalderen, bestod strukturelt set af to dele: salving og investitur.¹⁴ Forud for salvingen gik kongens ed på håndfæstningen, og siden Christian IV's kroning 1596 var håndfæstningen blevet læst op i sin fulde længde. Salvingen udtrykte Guds bekræftelse af rigsrådets valg, indgød Helligåndens gaver og alle kongelige dyder i kongens bryst og gjorde ham i en vis forstand hellig. I kraft af salvingen var kongerne jo »Herrens salvede« og derigennem konger af Guds nåde. Denne salvingsforståelse må betegnes som sakramental eller quasisakramental. Gennem salving og kroning blev kongerne rigtige konger, og det kom visuelt til udtryk ved, at kongen red til kirken i fyrstelig dragt uden regalierne (de blev båret af fire rigsråder), men red derfra i kongelig dragt bærende på regalierne.

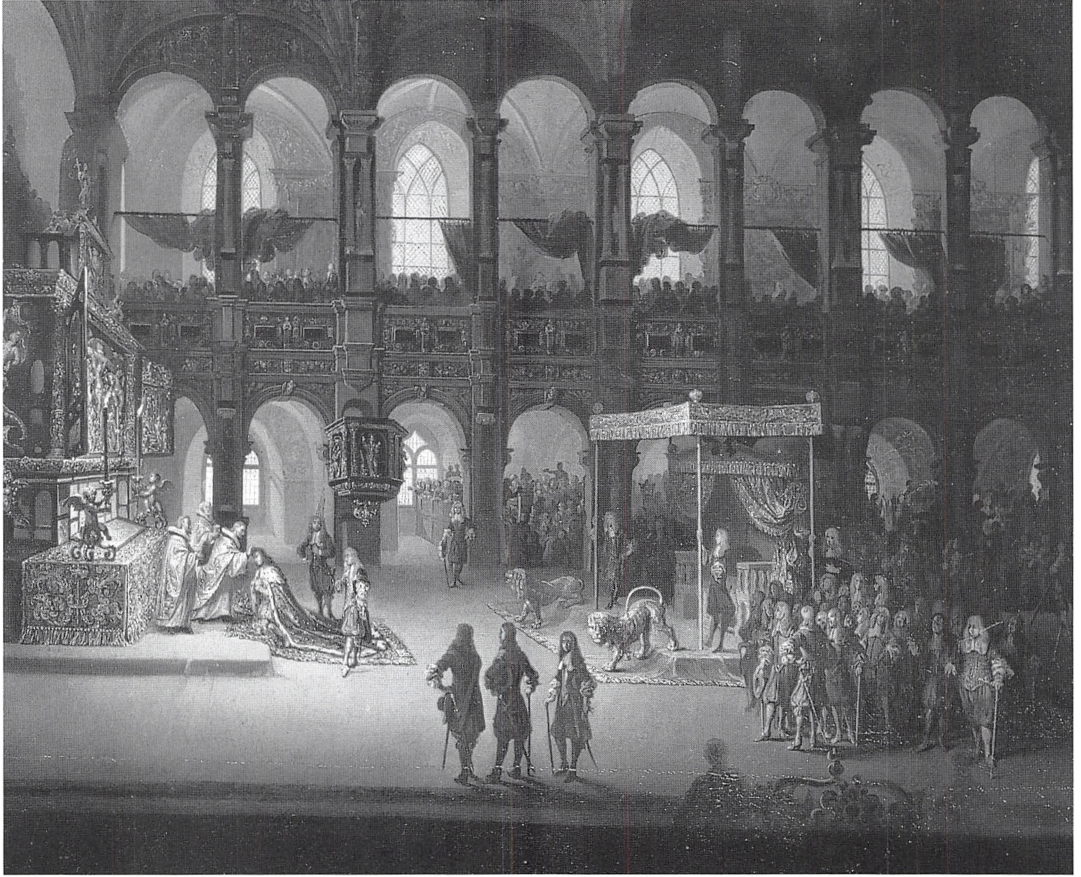
Betingelsen for salvingen og kroning var dog kongens ed, hvorved han endnu en gang bekræftede de betingelser, han var blevet valgt og hyldet på. Forudsætningen for den guddommelige sanktion var altså det menneskelige valg, hvis teoretiske basis var kontraktlæren.¹⁵ Kontraktlæren kan betegnes som en »noget-for-noget«-statsopfattelse. Samfundslivets grundlag er

en pagt, der indgås mellem to ligeværdige parter. Det er en aftale med gensidige pligter og rettigheder, der også rummer mulighed for opsigelse i tilfælde af misligholdelse. Kontraktlærens konkrete udtryk var håndfæstningen, der bl.a. rummede en oprørsparagraf, og kongens ed, der modsvarerede undersåtternes troskabsed ved hyldningen.

Efter salvingen fulgte ceremoniens andet led, investituren, dvs. iklædningen med regalierne, hvor kroningen selvfølgelig indtog den vigtigste plads. Før kroningen hjalp rigsråderne kongen af det fyrstelige tøj, han hidtil havde båret, og iklædte ham en kongelig dragt. Selve kroningen gennemførtes af biskop og rigsråd i fællesskab. Investituren med sværd, krone, scepter og rigsæble gav rig lejlighed til bibelsk begrundet belæring om de kongelige pligter, der fulgte med værdigheden.

Kroningsbeskrivelsernes salvselsfulde tone skal dog ikke fordunkle, at adelsvældens kongeideologi og statsopfattelse rummede to elementer. På den ene side den verdslige, naturretlige kontraktlære, der var forudsætningen for kroningen overhovedet, og som kom tydeligst til udtryk i kongens ed og i investiturdelen, hvor rigsrådet spillede en vigtig rolle. På den anden side den kristne, protestantiske øvrigheds lære, der opfattede fyrstemagten som udsprungen af Gud og så betingelsesløs lydighed som en religiøs pligt. Dette sidste element kom stærkt til udtryk i salvingen og i de mange ord, som ledsagede ceremonien, men fandt også visuelt udtryk ved afslutningen, hvor kongen med draget sværd læste dagens evangelium og derigennem gav udtryk for Evangeliets og kongemagtens gensidige afhængighed.

I 1671 kunne man slet og ret have skrottet hele det gamle kroningsritual og gennemført den salving, Kongeloven foreskrev (§§ 16 & 18), under enkelte former i slotskirken. I stedet valgte

*Dette maleri af Christian V's salving 1671 rummer en række uoverensstemmelser med virkeligheden: Tronen er for bred, slotskirken virker langt større end i virkeligheden, og der ses intet spor af den tribune, der ifølge salvingsbeskrivelsen strakte sig fra alteret hen til tronen. Til gengæld giver billedet af salvingsøjeblikket gennem sin manipulation med lys og skygge et stærkt indtryk af en fortættet religiøs atmosfære. Maleriet er tilskrevet Peder Andersen eller Anton van Steenwinckel.
Foto: De danske kongers kronologiske samling, Rosenborg.*

man at ombygge kroningsceremonien i enevældens billede og gøre den til kulminationen på den ovenfor anførte række af ceremonielle initiativer. Det, man gjorde, var at fjerne eller erstatte alle elementer af kontraktlære i det gamle ceremoniel. Det sakramentale, salvingens guddommelige sanktion af kongemagten, bibeholdtes derimod, selv om der officielt ikke længere var tale om en retsstiftende handling, men blot om en kongelig »devotionsakt«, dvs. et udtryk for kongelig fromhed og ydmyghed over for Gud. Eds aflæggelsen blev derfor selvfølgelig strøget,

men på det sted i ritualen, hvor håndfæstningen traditionelt blev oplæst, oplæste man i stedet Kongeloven i dens fulde længde. Og hele investiturdelen, dvs. overdragelsen af regalierne, blev erstattet af en velsignelse af regalierne. I stedet for blot at udelade investituren, der havde talt så stærkt om rigsrådets myndighed og kongemagtens pligter, erstattede man den altså med et nyt udtryk for Guds velsignelse af kongen. Effekten af disse erstatninger må have været langt stærkere end en simpel udeladelse, for alle vidste, hvad oplæsningen af Kon-

geloven og velsignelsen af regalierne erstattede. Det siger næsten sig selv, at kongen ankom til kirken iført kongelig dragt og selv bar sine regalier.

Verdslig og religiøs legitimation

På trods af den religiøse dobbeltkonfekt er det interessant at se, at enevælden ved denne såvel som ved andre lejligheder holdt fast ved en dobbelt legitimation. Det vil sige på den ene side en verdslig legitimation, der byggede på naturretten og gik tilbage til arvehyldningen 1660. Denne naturretlige legitimation gennemsyrrer enevoldsarveregeringsakten af 10. januar 1661, men fandt også nedslag i Kongeloven 1665 og Danske Lov 1683. På den anden side den religiøse legitimation, der bestod i en forstærket videreførelse af traditionel protestantisk øvrigheds-lære og kongerøgelse, mest autoritativt udtrykt af professor, senere biskop, Johan Wandal i hans *Seks bøger om kongeretten* (1663-1672) og af hofprædikant H.G. Masius i hans *Fyrsternes fordel ved den lutherske tro* (1687).¹⁶

Under adelsvælden havde der bestået en vis balance mellem disse to elementer, symbolsk udtrykt ved kroningsceremoniens to dele. Under enevælden forsvinder det naturretlige ikke, men det overskygges eller overdøves i temmelig høj grad af det religiøse element. Salvingsritualet er et eksempel, og de obligate lejlighedsdigte i samme anledning med Thomas Kingos *Hosianna* i spidsen udviser samme tendens.¹⁷ I sit forsøg på maksimering af »Herrschaft« tappede den tidlige danske enevælde altså efter bedste evne den danske protestantiske kristendoms store potentiale for politisk legitimitet, sådan som den forvaltedes af den traditionelt kongetro gejstlighed.¹⁸

Dette gælder i hvert fald for den ældre danske enevælde. Med tiden bleg-

nede enevældens religiøse aura, og Kongelovens naturretlige tankegang kom atter frem i første række, da oplysningstiden holdt sit indtog. Men det er en anden historie.

At vi maa frycte dig af idel kjærlighed – en vignet

Før vi tager endelig afsked med den ældre danske enevælde, skal titlens måske lidt kryptiske indledningsord forklares. De stammer fra Anders Bording's *Frydeskrig* i anledning af salvingen 1671, i øvrigt det fjerde i rækken af *Frydeskrig* til kongehuset! Bording var på det tidspunkt statslønnnet poet og udgiver af den officielle, rimede månedsavis *Den Danske Mercurius*. Hans politiske digte generelt, og dette frydeskrig i særdeleshed, udmærker sig ved et poetisk niveau og en politisk prægnans, der giver et fascinerende indblik i regimets ideologiske manøvrer i spændingsfeltet mellem »Macht« og »Herrschaft«. De centrale linjer lyder som følger.¹⁹

Dit ansigt lige ved en Engels ansigt ligenes
Och derfor af en hver tilbedes och velsignes
Din munds befaling er ret dydens rette snoer
Dit hjertes øyemerk er felgis fred och floor
Hvo vil ey gladelig til jorden need sig neye,
For dig, som værdig varst, en gandske Jord at eye?
Hvo vil ey dig ansee for Himlens Sendebud,
Som Himlen ærer self, och kalder Jordens Gud?
Lad andre Rigers folk, af fryct for magten giøre,
hvad dennem settes for, af den som de tilhøre,

Din milde medfart os saa vel at lokke
veed,
At vi maa frycte dig af idel kjærlighed.
(Linje 61-72)

De første fire linjer (61-64) står helt i den panegyriske tradition, sådan som den udvikledes i antikken og genoplyvedes i renæssancen. Man roser fyrsten, og denne ros har en dobbelt funktion: legitimerende og moraliserende. På den ene side legitimerer den fyrsten i forhold undersåtterne, for de re-

geres jo af den bedste. På den anden side tegner rosen også et idealbillede, som fyrsten indirekte opfordres til at leve op til. I dette tilfælde er ordene om »fælles fred og flor« en klar henstilling til at føre en fredspolitik til gavn for erhvervslivet og afstå fra forsøg på generobring af landsdelene øst for Sundet.

I de næste to linjer (65-66) spindes videre på kongens fremragende egenskaber, samtidig med at der indirekte hentydes til den kongelige arverettig-

Anders Bording (1619-1677) var en politisk fintfølelse digter, hvis politiske lejlighedsdigte formfuldendt og præcist afspejler samspillet mellem folkestemning og politisk propaganda inden for rammerne af den til enhver tid gældende politiske korrekthed. Maleriet er med urette blevet tilskrevet Karel v. Mander, og det viser Bording som ung mand på et tidspunkt, hvor han allerede havde skabt sig et navn som hyrdedigter.
Foto: A. Brandt, Frederiksborgmuseet.

hed. Arvekongedømmet gjorde jo i en vis forstand Danmarks land og folk til kongens ejendom, så der er reelt tale om en henvisning til regimets naturretlige grundlag: Folkets overdragelse af arvekongedømme og enevoldsmagt til Frederik III og hans arvinger i efteråret 1660. Det udtalte faktum danner så springbræt for det hyperboliske udsagn: Christian er værdig til posten som universalveherker.

De følgende to linjer (67-68) forlader den moralske og naturretlige legitimation til fordel for kongemagtens religiøse fundament. Ordene *Himlens sendebud* knytter an til *engels ansigt* seks linjer forud, men det centrale er, at Himlen selv, dvs. Gud, kalder kongen *jordens Gud*. Denne tanke, der i dag virker meget fremmed, var dengang helt konventionel og blev normalt underbygget med en henvisning til Salme 82,6 (*Jeg har sagt: I er guder, I er alle sønner af den højeste*). Indtil dette punkt må Bordings digt betegnes som elegant, men konventionelt i sin trinvis opstigning fra det moralske over det naturretlige til det religiøse.

De sidste fire linjer (69-72) bryder imidlertid mønstret og afslører Bording som både politisk og poetisk virtuos. Formelt træder han flere niveauer ned, ja faktisk går han under bundgrænsen for et »heroisk« hyldestdigt, ved at nævne den rå, brutale »Macht« og den (ære)frygt, den fremkalder. Og denne rå magt kombineres endda med tanken om folket som fyrstens ejendom. Med andre ord: Den danske arvekonge råder over rå vold og har ret til at bruge den over for sin ejendom: folket. Dette kolde gys danner dog blot afsæt for de sidste linjers stød i hjertekulen: Ikke frygt for repressalier, men kærlighed, fremkaldt af den milde kongelige regeringsstils dragende kraft, er drivkraften bag undersåtternes lydighed. Det kan man da kalde enevælde med sukkerglasur! Men igen: Dobbeltheden fra de første linjer

(l. 61-64) med deres fremhævelse af fælles fred og flor består. Vist er det rosende, at kongens »milde medfart« kalder undersåtternes kærlighed frem, men ordene rummer også en diskret, men utvetydig opfordring til at bygge den politiske legitimitet på mildhed og omsorg i stedet for på vold og magt.

Det er tankevækkende, at Bording vælger at indramme hentydningerne til enevældens naturretlige (l. 65-66) og religiøse (l. 67-68) fundament med formuleringer, der sandelig understøtter det enevældige styre, men samtidig formaner de herskende til at bygge deres »Herrschaft« på varetagelse af folkets tarv. Det er som om den aldrende statspoet ikke helt har glemt den forfatning, han femten år tidligere i et *Frydeskrig* til prins Christian (V)'s hyldning på Viborg landsting 1655 havde besunget, og hvis ideologi havde været gensidige forpligtelser mellem konge og folk.²⁰

Noter:

1. *A Companion to Contemporary Political Philosophy*, red. Robert E. Goodin & Philip Pettit, Oxford 1993, s. 548 ff. Jf. også Niels Thomsen: Studier af magtbegrebet, *Søfart politik identitet. Tilegnet Ole Feldbæk*, Handels- & Søfartsmuseet på Kronborgs Søhistoriske Skrifter 19, red. Hans Jeppsen m.fl., 1996, s. 333-339.
2. Max Weber: *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriß der verstehenden Soziologie* (5. udg. ved Johannes Winckelmann), Tübingen 1972, s. 28-29, 122-123, 541-545.
3. I et brev fra Paul Tscherning til rigsmarsk Hans Schack 12.7.1662, citeret i Knud Fabricius: Kollegiestyrets Gennembrud og Sejr 1660-1680, *Den danske Centraladministration*, red. Aage Sachs, 1921, s. 209. Jf. også C.O. Bøggild-Andersen: *Hannibal Sehested. En dansk Statsmand II*, 1970, s. 71.
4. J.J.A. Worsaae, udg.: *Kong Christian den Vtes Testamenter som Tillæg til Kongeloven*, 1860, s. 24; J.H. Bang, udg.: *Auszug der Regierung's Regeln, welche S. K. M. Friderich IV seinem Sohne Christian VI hinterlassen*, *Dansk Maanedsskrift* 1865, s. 51-57. Jf. i øvrigt Sebastian Olden-Jørgensen: Chri-

- stian V's og Frederik IV's politiske testamenter, *Historisk Tidsskrift* 1996, s. 313-348.
5. P.W. Becker, udg.: *Samlinger til Danmarks Historie under Kong Frederik den Tredies Regiering af udenlandske Archiver I*, 1847, s. 276, 279-280, 291; Axel Liljefalk: Københavnske Tilstande i Tiden efter Fredsslutningen 1660, *Historiske Meddelelser om København*, 1. rk. 4, 1913-1915, s. 202-217.
  6. Jf. den tankevækkende anonyme betænkning *Fyrstelig Tankering*, udg. J.A. Fridericia, *Danske Magazin*, 4. rk. 4, 1878, s. 274-285.
  7. Nils G. Bartholdy: Adelsbegrebet under den ældre enevælde, *Historisk Tidsskrift* 12. rk. 5, 1971, s. 577-648; Knud J.V. Jespersen: For dyd, tro tjeneste og mandige bedrifter. De danske ridderordener og enevældens rangdelte samfund, *Fra Korsridder til Ridderkors. Elefantordenens og Dannebrogordenens historie*, red. Mogens Bencard & Tage Kaarsted, 1993, s. 57-102; Leon Jespersen: Statuskonsumtion og luksuslovgivning i Danmark og Sverige i 1600-tallet – en skitse, *1600-tallets ansikte*, Symposier på Krapperup Borg 3, red. Sten Åke Nilsson & Margareta Ramsay, Nyhamnsläge 1997, s. 169-195; Sebastian Olden-Jørgensen: Statsceremoniel, hofkultur og politisk magt i overgangen fra adelsvælde til enevælde – 1536 til 1746, *Fortid og Nutid* 1996, s. 3-20.
  8. Mara R. Wade: *Triumphus Nuptialis Danicus. German Court Culture and Denmark. The »Great Wedding« of 1634*, Wolfenbüttele Arbeiten zur Barockforschung 27, Wiesbaden 1996. Jf. også min allerede nævnte artikel i *Fortid og Nutid* 1996, s. 3-20 med den dér anførte litteratur.
  9. Sebastian Olden-Jørgensen: *Poesi og politik – Lejlighedsdigtningen ved enevældens indførelse 1660*, Forum for renæssancestudier 8, 1996.
  10. Sebastian Olden-Jørgensen: Søren Korneup – en af enevældens uheldige høge. En moralsk fortælling, *1066 Tidsskrift for Historisk Forskning* 22, 1992, s. 13-25.
  11. Bøggild-Andersen: *Hannibal* (se note 3) s. 89-98; A.D. Jørgensen: *Peter Schumacher Griffenfeld I*, 1893, s. 291-93, 319-324; Carl S. Christiansen: Den store Revisionskommission og dens Forløbere, *Historisk Tidsskrift* 7. rk. 4, 1902-1904, s. 1-120.
  12. Caspar Erasmus Brochmand: *Den Stormægtige Høybaarne Førstis oc Herris / Her Friderich den Tredies [...] Kongelige Kronings [...] Korte Beskriffvelse*, 1650; Jørgen Hein: Frederik III's kroning og regalier, *Historisk Tidsskrift* 1990, s. 64-82; Johan Wandal: *Den Stormægtigste og Høybaarne Arffve-Konnings og Monarchs / HER CHRJSTJIAN DEN FEMTES [...] Kongelige Salvings [...]* *Sandfærdige Beskriffvelse*, 1671; Povl Eller: *Salvingerne på Frederiksborg*, 1976.
  13. Birgitte Bøggild Johannsen: Til Evig Ære Minde. Studier i enevældens kongelige castrum doloris, *Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller*, red. Hugo Johannsen, 1983, s. 155-180.
  14. Erich Hoffmann: Die Krönung Christians III. von Dänemark am 12. August 1537. Die erste protestantische Königskrönung in Europa, *Struktur und Königskrönung im frühneuzeitlichen Europa*, red. Heinz Duchhardt, Schriften der Mainzer philosophischen Fakultätsgesellschaft 8, Wiesbaden 1983, s. 57-68; Hans Liermann: Untersuchungen zum Sakralrecht des protestantischen Herrschers, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung* 30, 1941, s. 311-383; Leon Jespersen: Teokrati og kontraktlære. Et aspekt af de statsretlige brydninger ved Frederik 3.s kroning, *Struktur og funktion. Festskrift til Erling Ladewig Petersen*, red. Carsten Due-Nielsen m.fl., 1994, s. 169-186. Jeg regner med i anden sammenhæng at fremlægge en detaljeret analyse af de danske kroninger og salvinger 1537-1671.
  15. Werner Näf: Herrschaftsverträge und Lehre vom Herrschaftsvertrag, *Schweizer Beiträge zur Allgemeinen Geschichte* 7, 1949, s. 26-52; Werner Näf, udg.: *Herrschaftsverträge des Spätmittelalters*, Quellen zur neueren Geschichte 17, Bern 1951.
  16. Johan Wandal: *Juris regii [...] libri sex*, 1663-1672; H.G. Masius: *Interesse principum circa religionem evangelicam*, 1687. Litteraturen om disse to centralt placerede teologers politiske hovedværker er sparsom og langtfra udtømmende: Edvard Holm: *Holbergs statsretlige og politiske Synsmaade*, 1879 (genoptryk 1979), s. 7-10; Knud Fabricius: *Kongeloven*, 1920 (genoptryk 1971), s. 278-285; J.L. Balling: *Den danske Eusebius, Kirkehistoriske Samlinger* 1980, s. 137-148; Jørgen Stenbæk: Religion og politik i den unge danske enevældes selvforståelse, *Religionsvidenskabeligt Tidsskrift* 3, 1983, s. 51-63 (ret overfladisk).
  17. Den seneste og bedste udgave af *Hosianna* findes i Thomas Kingo: *Digtning i udvalg*, udg. Marita Akhøj Nielsen, 1995, s. 29-36. Desuden rummer Ivar Hertzholms digt: *Tibi serviat ultima Thule! Den Stormægtigste Arffve-Monarchs H. Christian den V. [...] Hans Hellige og Høy-Kongl. Præctige Salfvjngs Korte Beskriffvelse*, 1671, en spændende og meget ideologisk bevidst skilddring af hele tronskiftet.
  18. Klaus Petersen & Hans-Henrik Rode: Kirke og stat i 1600-tallet, *Kirkehistoriske Samlinger* 1995, s. 63-100.

19. Tekstkritisk og kommenteret udgave findes i Anders Bording: *Digte*, udg. Erik Sønderholm, 1984, s. 123-125; og Erik Sønderholm: *Kommentar til Anders Bordings digte*, 1986, s. 168-172. De anførte linjer rummer ikke umiddelbart gloseproblemer, men opslag i *Ordbog over det danske Sprog* afslører en prægnans i Bordings ordvalg, som ikke umiddelbart opfattes af den moderne læser.
- Her blot to eksempler: »Flor« betyder selvfølgelig blomstring, men i overført betydning har ordet ofte associationer til handelsliv og økonomisk velstand (ODS 4, sp. 1218); »medfart« betyder adfærd/behandling, men bruges særligt om overordnedes behandling af underordnede (ODS 13, sp. 1172).
20. Sønderholm (se note 19) 1984, s. 84-88 og 1986, s. 144-145.

På kant med loven. Bogforbud, bogbeslaglæggelser og -klausuleringer i Danmark gennem 300 år

John T. Lauridsen

Fortid og Nutid december 1997, s. 254-288

I 1997 er det 300-året for den første lov om aflevering af tryksager til Det Kongelige Bibliotek. Det er også året, hvor Danmark fik en ny pligtafleveringslov til ikrafttræden 1. januar 1998. Den sidste lov var fra 1927 – før fotokopieringens opfindelse og længe før, der var tænkt og publiceret digitalt. Det er der rådet bod på nu, men ikke alt er der rådet bod på, som det fremgår af denne artikel, hvor John T. Lauridsen følger de tryk, der har været og stadig er på kant med loven.

John T. Lauridsen, f. 1951, dr. phil., forskningschef ved Det Kongelige Bibliotek. Har senest udgivet »*Undergrundspressen*« i Danmark 1940-45, 1997, og *Det illegale Land og Folk 1945, 1997*.

Gennem pligtafleveringsloven har den danske stat gennem de sidste 300 år søgt at sikre sig de udgivne værker, den til enhver tid havde interesse i. Der var og er imidlertid også skrifter, hvor staten har interesse i, som vogter af den nationale sikkerhed, moralens ukrænkelighed eller privatlivets fred, at sikre samfundet mod enhver form for uønskede tryk. De kan stride mod gældende lov og/eller skade offentlige og private interesser. Det gælder både under enevælden og under folkestyret. Mængden af sådanne forbudte og bortcensurerede skrifter siden 1697 er overskuelig, men dog endnu ikke opgjort.¹ Deres antal er næppe firecifret, og antallet er betydelig mindre, hvis der ses bort fra de mere trivielle tilfælde af forbud samt forbud mod offentliggørelse af enkeltartikler i aviser og tidsskrifter. Holder vi os alene til de mere kendte og berømte eller berygtede tilfælde af censur – det var og er fortsat en smagssag – er vi nede på et antal af under 100.² Det er ikke det samme som, at censuren har været mild. Det var den i lange perioder

langtfra, hvor den i andre til gengæld var lemfældig. I stedet er det et udtryk for, at dens påtryk blev mest iøjnefaldende, når forfattere direkte satte sig op imod den. Deres hårde straf og skæbne virkede sandsynligvis lige så effektivt som ytringsfrihedsbegrænsningerne i sig selv.

Når vi ser bort fra den allernyeste tid, vil der ikke længere være hensyn, der kræver, at igennem tiden forbudte skrifter ikke skulle kunne komme til offentlighedens kundskab. Hvordan forholder det sig med muligheden for det? Er det overhovedet til at komme til at læse i fortidens forbudte skrifter? Eksisterer de endnu? Har nationalbiblioteket dem alle sammen? Hvordan er de kommet til Det Kongelige Bibliotek, hvis de er der? Har der været og er der et regelgrundlag for afleveringen af sådanne skrifter? Kræver adgang til forbudte skrifter en særlig tilladelse?³ Hvordan er det med de klausulerede skrifter fra dette århundrede? Hvor når kan man stifte bekendtskab med dem? Hvorfor og på hvilket grundlag kan trykte skrifter unddrages offent-

ligheden, når de er pligtafleveret? Disse og flere spørgsmål vil blive søgt besvaret i det følgende. Adskillige af dem kræver flere og langt større undersøgelser for en udtømmende besvarelse, end rammerne her giver mulighed for. Dette er kun første strejftog, hvor hovedvægten lægges i det 20. århundrede.

Censur, pligtaflevering og forbudte bøger under enevælden

Der havde været bogcensur i Danmark i hen ved 200 år, da pligtafleveringsloven blev indført. Censuren var fra 1537 henlagt til Københavns Universitet, og dertil var dens administration fremdeles knyttet i 1697. Der var flere gange blevet udsendt bestemmelser om, hvordan universitetet skulle praktisere censuren, senest i Danske Lov 1683.⁴ Det var en forcensur, hvor manuskripterne skulle indsendes før trykningen. Hvor forbud blev nedlagt, kom der altså ikke et tryk ud af det, hvis reglerne blev fulgt.⁵ Med hensyn til importerede bøger på dansk eller tysk var sagen en anden. De skulle også til censur, før de måtte bringes i handlen, og blev de forbudt, var straffen i de tilfælde, hvor det drejede sig om oprør eller kongens højhed, at de skulle brændes offentlig af bødlen.⁶ Begge fremgangsmåder hindrede i princippet, at forbudte værker kunne forefindes i kongens riger og lande. I de tilfælde, hvor bøgerne alligevel blev trykt og udsendt eller importeret, og censuren og retsmaskineriet først efterfølgende kunne gribe ind, var det praksis at kræve alle eksemplarer af de forbudte værker indleveret til Danske Kancelli. Det gælder således Corfits Ulfeldts *Høytrendende Æris Forsuar*, 1652, og Oluf Rosenkrantz's *Apologia Nobilitatis Danicæ*, 1681. I begge tilfælde var der tale om bøger, der an-

gik kongemagten, og derfor fik særligt af kongemagten udpegede censorer, en fremgangsmåde der blev kodificeret i Danske Lov 2-21-2.

Christian 5. fik af Oluf Rosenkrantz personlig overbragt et eksemplar af *Apologia Nobilitatis Danicæ*, 1681, og bogen tilgik kongens bibliotek, selv om den blev forbudt i februar 1682.⁷ Vi kan dog af dette ikke med sikkerhed gå ud fra, at kongemagten under den tidlige enevælde skaffede sig eksemplarer af alle de værker for kongens eget bibliotek, som undersåtterne ikke måtte læse. Der ville de ellers have været sikret mod uønskede læsere, idet der kun var adgang for kongens betroede mænd indtil 1793, hvor biblioteket blev åbnet for offentligheden. Der har været en mængde tarvelige, forbudte tryk, som ikke fandtes værdige til at indgå i et fyrstebibliotek. På den anden side har der været for magthaverne ubekvemme eller uønskede titler, som kunne bringes af vejen i kongens bibliotek. Harald Ilsøe har fremdraget et markant eksempel herpå. Caspar Dankwerths *Schleswig-Holsteinische Landesbeschreibung*, 1652, var ganske vist ikke forbudt, men var på grund af sine statsretlige synspunkter uønsket og blev derfor trukket tilbage fra Det Kongelige Biblioteks dubletauktion i 1723. Siden blev den efter direkte kongelig ordre ikke medtaget som dublet ved dubletauktionen i 1742. Skriftet skulle ikke udbredes. Derfor lod Christian 6. også Det Kongelige Bibliotek købe Andreas Hojers efterladte eksemplar af dette værk ved en auktion 1740, ligesom det af kabinetsregnskaberne fremgår, at kongen tillige privat opkøbte et auktionseksemplar. Disse dubletter blev ikke destrueret og kunne senere under andre politiske konjunkturer på ny udskilles fra biblioteket.⁸

Den periodiske presse, aviser og tidsskrifter, censurerede universitetet ikke. Det ville tage for lang tid. I stedet var det en opgave, som enevældens

kancellier og siden politiet tog sig af.⁹ Der skulle kunne skrives ind med timers varsel. Censuren ramte som regel kun enkelte artikler eller numre og førte kun helt undtagelsesvis til lukning af det pågældende tidsskrift.

Den første pligtafleveringslov i form af reskriptet af 17. juli 1697 bidrog ikke til at skaffe klarhed med hensyn til de bøger, som var forbudte af censuren, men dog eksisterede. Reskriptet omhandler kun censurerede bøger og deres rette behandling, til trods for, at reskriptet er rettet til den censurerende myndighed, nemlig Københavns Universitet. Lovgivningen om bogcensur og lovgivningen om pligtaflevering blev *ikke* kombineret, og pligtafleveringen kom heller ikke til at blive en del af censurproceduren på noget tidspunkt under enevælden, som det sås i udlandet, bl.a. Frankrig, der havde dannet forbillede ved det første reskripts tilblivelse.

Adskillelsen af på den ene side pligtafleveringsbestemmelserne og på den anden side censurlovgivningen har været et grundtræk ved det danske system til i dag. Under enevælden blev der ikke udviklet hverken en lovgivning eller et regelsæt, der forbandt de to lovkomplekser.¹⁰ Vi leder forgæves i censurlovgivningen efter bestemmelser, der angiver, at forbudte skrifter skulle afleveres til kongens bibliotek. Til langt ind i 1700-tallet var kravet fortsat, at forbudte skrifter skulle brændes på bålet.¹¹ Filosofien var, at de de facto ikke skulle eksistere. Omvendt indeholder pligtafleveringsbestemmelserne ud fra samme filosofi heller intet om håndteringen af forbudte skrifter. Her fik Det Kongelige Biblioteks embedsmænd ingen hjælp til løsningen af problemet, hvis de alligevel fik forbudte skrifter i hænde, og det ved vi, at de rent faktisk gjorde.

Det skete på flere måder. Det kunne dreje sig udenlandske forbudte bøger, der blev konfiskeret i kongens riger og

lande, og som kongen lod sikre for sit eget bibliotek.¹² Det kunne også dreje sig om tryk, der først efter udgivelsen blev forbudt. Forcensuren kunne på den ene eller den anden måde have svigtet eller være blevet omgået. Censurens imprimatur var heller ingen garanti for, at et forbud ikke efterfølgende ville ramme den trykte bog. Vi har talrige eksempler herpå.¹³ Ved gaver og køb erhvervede kongen store bogsamlinger til sit bibliotek, hvilke også indeholdt forbudte bøger. Vi må gå ud fra, at de private bogsamlere ikke har holdt sig for gode til at eje forbudte og dermed sjældne bøger, som ikke skulle komme menigmand for øje. Her må vi tage det aristokratiske standssamfunds normer i betragtning. Censuren var først og fremmest rettet mod tryk, der kunne vildlede menigmand, mens aristokratiet og de lærde nok kunne tillade sig at fornøje sig med forbudte skrifter. Således rummer P. F. Suhms bibliotek (siden 1796 i Det Kongelige Bibliotek) adskillige 1700-tals franske erotika med umisforståelige illustrationer, der efter 1770'erne uden videre ville være blevet konfiskeret, hvis de var importeret af den jævne borger.¹⁴ Ved reskript af 23. september 1740 blev det direkte fastslået, at gudsbespottelige bøger og grove eller fanatiske bøger på dansk og tysk importeret udefra ikke måtte sælges til ubefæstede sjæle – især ikke studenter – og heller ikke til ustuderede folk, men nok til lærde som professorer og præster, som var i embede, eller til dem, der samlede biblioteker.¹⁵

Så længe kongens bibliotek ikke var offentligt, frembød forbudte bøgernes tilstedeværelse ikke noget større problem. Anderledes blev det, da de første planer om bibliotekets åbning for offentligheden kom frem. I et forslag herom fra omkring 1760 blev der taget højde herfor i pkt. 9, hvori det overlades til bibliotekarens skøn, hvorvidt håndskrifter, *forbudte bøger* og kostba-

re værker skal kunne benyttes.¹⁶ Der var en klar bevidsthed om den forbudte litteraturs tilstedeværelse.

Planen blev foreløbig lagt til side, og før den blev realiseret, havde censuren i en kort periode 1770-1772 under Struensee været totalt afskaffet. Da censuren efterfølgende blev pålagt igen 1773, var det ikke længere som for censur, nu stod forfattere og udgivere til ansvar over for loven, ligesom dens administration overgik fra universitetet til politimesteren i København.¹⁷ Den ændrede censurpraksis og borgernes øgede lyst til at udtrykke deres meninger førte på en gang til en stigning i antallet af censorsager og påfølgende beslaglæggelser af bøger og numre af tidsskrifter, ligesom en del skrifter fortsat unddrog sig såvel censur som pligtafleveringsbestemmelser. Over for denne udvikling synes Det Kongelige Bibliotek at have stået magtesløst. Vi har intet kendskab til, at der skulle være kommet en aftale i stand mellem politimesteren og biblioteket om aflevering af de af politiet beslaglagte bøger. Når biblioteket i dag sandsynligvis alligevel har flertallet af de beslaglagte bøger fra 1770'erne til enevældens slutning, skyldes det rimeligvis, at eftercensuren sikrede, at flere af de forbudte og beslaglagte bøger nåede ud i en begrænset cirkulation, før politiet søgte at effektuere forbudet. Fra den begrænsede cirkulation nåede værkerne til samlere som Luxdorph, Hielmstjerne og andre, hvorfra biblioteket siden har kunnet sikre sig eksemplarer. Efter enevældens ophør blev der systematisk søgt anskaffet den udgivne litteratur, uanset om den tidligere havde været forbudt eller ej (jfr. nedenfor).

Da Det Kongelige Bibliotek i 1793 åbnede som offentligt bibliotek, fremgik det ikke med et ord i reglementet for benyttelsen, at biblioteket rummede forbudte bøger. Det ville også være for meget forlangt. Heller ikke i dag

skiltes biblioteket med, at det rummer forbudte bøger og klausulerede værker. Ved at gøre opmærksom på den forbudte litteratur ville 1793-reglementet have synliggjort, hvis ikke direkte reklameret for den, og det kunne der i denne fase af enevælden ikke være tale om. Vi må gå ud fra, at biblioteksfolkene, hvor et udtalt regelgrundlag ikke forelå, brugte deres sunde dømmekraft, og behandlede den forbudte litteratur på samme måde som sjældne værker og manuskripter. Det vil sige, at den ikke blev gjort umiddelbart tilgængelig for publikum. Dermed handlede de som ansvarlige enevældige embedsmænd. Det ville i sig selv være det bedste middel til at begrænse efterspørgslen, at de forbudte titler slet ikke var kendte. Så let var det imidlertid ikke. Der kom mere og mere offentlighed omkring censorsagerne under den senere enevælde. Et forbudt værk kunne godt være særdeles kendt, selv om det var forbudt. Det gjaldt f. eks. en række af P. A. Heibergs værker både før og efter eksileringen til Frankrig år 1800. Det siger sig selv, at hans *Enevoldsmagtens indførelse i Danmark*, som han frækt udgav i Drammen 1828 uden for den danske enevoldsmagts rækkevidde, blev forbudt for dens kritik af enevælden i almindelighed og af den manglende trykkefrihed i særdeleshed (han skrev et stort, sønderlemmende afsnit om censuren s. 167-202).¹⁸ Imidlertid nåede kendskabet til bogen straks Danmark, og der er ingen tvivl om, at mange eksemplarer blev smuglet hertil. Det Kongelige Biblioteks eksemplar fortæller desværre ikke om sin vej til biblioteket.

Visse forfattere og udgivere spekulerede i det mulige forbud mod deres udgivelser ved at afprøve censurens grænser. Der kunne være både kommercielle og politiske interesser forbundet hermed. Gik de over grænsen, og der blev nedlagt forbud mod udgivelsen, gav det sig højst synlige udslag

Enevoldsmagtens Indførelse i Danmark i Maret 1660.

Forsiden til P. A. Heibergs berømte, forbudte skrift om enevældens indførelse i Danmark, trykt i Norge uden for den danske lovgivnings rækkevidde. Foto: Dette og de følgende illustrationer: Det kongelige Bibliotek

---

Historisk og kritisk Undersøgelse af P. A. Heiberg.

---

*Something is rotten in the state of
Denmark.
Shakesp. Hamlet.*

Drammen, 1828.

Forlagt af C. F. Rode.
Trykt i Sammes Officin.

med hensyn til pligtafleveringen. Det satiriske ugeblad *Corsarens* dynamiske redaktør Meir Goldschmidt måtte flere gange se enkeltnumre af sit tidskrift forbudt i 1840'erne med det resultat, at de pågældende numre ikke tilgik Det Kongelige Bibliotek. Gold-

schmidt fortæller selv, hvordan den første konfiskation fandt sted inden for en time, efter at *Corsaren* nr. 3 var sendt til censor Christian Reiersen. Politiet mødte op i trykkeriet og beslaglagde oplaget.¹⁹ I pligtafleveringsprotokollerne på Det Kongelige Biblio-

tek er i stedet skrevet, at de pågældende numre af *Corsaren* var beslaglagt. Det skete ikke mindre end 43 gange i Goldschmidts redaktørtid. Når biblioteket i dag alligevel har et næsten komplet eksemplar, skyldes det kun, at Det danske Sprog- og Litteraturselskab i forbindelse med genudgivelsen af tidsskriftet 1977-1981 fremskaffede de manglende hefter fra domstolenes arkiver på Landsarkivet for Sjælland og Rigsarkivet.²⁰

De under enevælden forbudte eller beslaglagte tryksager fik i folkestyrets første år lov til at henligge uforstyrret indtil 1861, da Det Kongelige Bibliotek tog det første officielle initiativ, der kan dokumenteres for den forbudte litteratur vedkommende overhovedet. Biblioteket henvendte sig dette år til Justitsministeriet for at få udvirket, at Det Kongelige Bibliotek modtog to eksemplarer af de skrifter og blade »som i sin tid« blev beslaglagte og som skulle forefindes på det gamle kancelliloft eller i Justitsministeriets arkiv. Henvendelsen foranledigede 15. juni Justitsministeriet til at sende en skrivelse til chefen for Københavns politi med besked om at tilsende biblioteket to eksemplarer af beslaglagte skrifter og blade, hvis der forefandt mere end det eksemplar, som censor havde påtegnet. Samtidig oplyste Justitsministeriet, at det ikke selv opbevarede forbudte skrifter i sit arkiv.²¹ Bibliotekets henvendelse synes klart at have taget sigte på forbudte tryk fra tiden før 1849, men hvad der kom ud af den, vides desværre ikke. I hvert fald skaffede det ikke de manglende numre af *Corsaren* til veje. Måske kan det alligevel tages som udtryk for, at nogle værker blev udleveret af politiet, at Universitetsbiblioteket den 16. april året efter fik samme ret til at få udleveret to eksemplarer af »i sin tid« beslaglagte skrifter, bøger og blade.²² Interessen i at bevare de forbudte tryk var markeret.

Bogforbud og beslaglæggelser fra grundloven 1849 til anden verdenskrig

Junigrundloven 1849 gav trykkefrihed og i princippet ret til fri meningsdannelse, men det var en frihed under ansvar – naturligvis. Via lovgivningen havde (og har) myndighederne mulighed for og ret til at skride ind, hvis nogen forsynder sig mod den til enhver tid herskende offentlige moral, krænker privatlivets fred, er groft injurerende mod personer eller institutioner m.v. eller truer rigets sikkerhed og interesser. Tilsvarede havde og har privatpersoner, institutioner, firmaer m.v. ret til at gå til domstolene, hvis og når det trykte og/eller billeder efter deres opfattelse er gået deres interesser for nær. Ligeledes har det været muligt at beslaglægge udenlandske tryksager, som stred mod dansk lov. Under folkestyret har alle disse varianter af forbud været hævdet, og vil ventelig fremdeles blive det, selv om f.eks. både kønsmoralen og lovgivningen har flyttet sig og hele det politiske verdensbillede bliver forrykket.²³ Derfor har Det Kongelige Bibliotek også modtaget og vil blive ved med at modtage nye forbudte skrifter.

Nederlaget i 1864 og Frederik 7.s død satte gang i forskellige forfattere, der prøvede at slå mønt af begivenhederne. Blandt disse var Peter Anton Worm, som slog igennem med knaldromanen *Tiggerne*, der udkom i hefter fra foråret 1866. Han byggede sin fremstilling op på rygter og fordomme; grove beskyldninger rettedes mod D. G. Monrad og general de Meza (general Baglæns), mens kongeparret blev fremstillet hensynsløst i gang med at kuldaste grundloven. Københavns politidirektør Vilh. Crone greb først ind i oktober, hvor 1.000 eksemplarer af *Tiggerne* blev konfiskeret, men endnu flere må antages at være kommet i

omløb. Forfatteren selv begik selvmord efter et politiforhør ved samme tid. Det øgede kun den folkelige sympati, og andre af Worms værker – af hvilke det for arvingerne var så heldigt at flere endnu henlå i manuskript – kunne udgives posthumt.²⁴ Imidlertid førte konfiskationen efter det foreliggende ikke til håndlæggelse på Det Kongelige Bibliotek, da der ikke forelå dom i sagen.

Herefter gik der en årrække, indtil en litterær skandale førte til betydelig bevågenhed om den forbudte litteratur. Så meget, at der blev lagt fastere rammer for behandlingen af sådanne værker. Forhistorien er følgende:

Forbud mod litterære værker var fra folkestyrets tidlige tid omgærdet med stor opmærksomhed. Trykkefrihed var et af de goder, der var kæmpet for, og grundloven giver politisk, religiøs såvel som kunstnerisk frihed. Netop derfor er juridiske anslag mod kunsten blevet heftigt debatteret, når de har fundet sted. Det tidligste af de kendte forbud mod et dansk litterært værk gælder Herman Bangs *Haabløse Slægter*, der udkom i 1880. Den blev forbudt ved politiretten juli 1881 i henhold til straffelovens ofte anvendte paragraf 184 for at overskride sømmelighedens grænser i skildringen af William Høgs forhold til grevinde Hatzfeld. Det blev såvel ved politiretten som i Højesteret året efter takseret til en bøde på 100 kroner eller 14 dages fængsel. Det retlige forløb foregik under stor offentlighed. Forbudet gav Bang den berømmelse, som nok så mange forlagsannoncer og anmeldelser ikke kunne have givet, – hvilken, skyldes det at tilføje, Bang gerne ville have undværet på det grundlag – og bogen var forlængst udsolgt, da politiet skred til konfiskation. Et eksemplar nåede også til Det Kongelige Bibliotek via pligtafleveringen, og flere er siden kommet til på anden vis.

Bang var imidlertid ikke selv i be-

siddelse af den forbudte bog, men mødte nogle år senere op på Det Kongelige Bibliotek for at låne den, da han agtede at udgive en ny udgave. Det var en intrikat situation. Overbibliotekar Chr. Bruun nægtede i første omgang Bang adgang til bogen med den begrundelse, at den nok eksisterede de facto, men ikke de jure. Hermed lod Bang sig ikke nøje, og efter en længere forhandling fik han lov til at låne sin egen roman til brug på læsesalen – i en time!²⁵ I 1884 udkom så *Haabløse Slægter* på ny, men uden de anstødelige partier, mens den originale og uforkortede udgave først blev trykt igen i 1965. Det var tre år før pornografiens frigivelse, og uagtet at den tidligere dom stod ved magt, blev der ikke grebet ind.

Overbibliotekarens involvering i denne sag var ikke en tilfældighed. Lånere vil endnu i dag ved personlig at bladde i de gamle alfabetiske seddelkataloger på Det Kongelige Bibliotek sjældne gange finde sedler med påskriften *Afleveret til Bruun*, hvilket betyder, at det pågældende værk som forbudt var givet til overbibliotekar Chr. Bruun, som ledede biblioteket i årene 1863-1901. Han indførte, foranlediget af sagen om *Haabløse Slægter*, den praksis, at konfiskerede danske bøger skulle hensættes under lås og slå og ikke være tilgængelige for brug, hvilket også skulle gælde bøger tilbagekaldt af forlægger eller forfatter. De blev anbragt i et skab i den gamle Danske Sal. På baggrund heraf indførte Universitetsbiblioteket 1887 en lignende praksis.²⁶

Antallet af de således utilgængelige bøger har ikke været stort i Bruuns cheftid.²⁷ Der forefindes, udateret, *En fortegnelse over Bøger og Haandskrifter, som ikke maa benyttes uden særlig Tilladelse*, heraf er der kun 11 danske titler (anført i fortegnelsens rækkefølge):²⁸

Herrn. Bang. Haabløse Slægter. Roman. Kbh., 1880, 601 S.

*afleveret til Bruun at indsættes under Laas og Lukke.
3 Dec. 1887.*

— *1. bog. (Ex. i originalt bind.). 57. — 86.
1. st. o. a.*

Bogt. 1962. N. 1194.

Kort fra Danske Afdelings alfabetiske katalog med oplysning om Chr. Bruuns inddragelse af Herman Bangs »Haabløse Slægter», 1880, »at indsættes under Laas og Lukke 3. Dec. 1887«.

H. Bang: *Haabløse Slægter*, 1880.

J. de Crebillon: *Sofaen*, 1874.

Ugebladet *Eva* 1-2, 1887-88.

Galante Eventyr alle Vegne fra, 1887.

Forbudne Frugter, 1886.

Hans Jæger: *Syk Kjærlighet*, Paris 1893.²⁹

Hans Jæger: *Bekjendelser*.

Hans Jæger: *Fængsel og Fortvielse*, 1903.

M. Jørgensen: *Livsnydelse* 1-2, 1885.

Chr. Krogh: *Albertine: Kria*. 1886.³⁰

Ord.

Fortegnelsen er ikke ganske dækkende med hensyn til perioden 1874-1903, idet bl.a. Edvard Brandes' roman *Det unge blod. Fortælling*, 1899, mangler. Den blev forbudt i september 1899 med henvisning til siderne 92 og navnlig 129, hvilket måske mere skyldtes den siddende regerings forsøg på at ramme en af sine skarpeste kritikere, snarere end en forargelig overskridelse af paragraf 184. Der var politisk gevinst i straks at få Brandes sværet som pornograf i offentligheden, og i

hvert fald kan Det Kongelige Bibliotek på det tidspunkt ikke have tilladt sig at stille en bog, beslaglagt på de præmisser, til rådighed for lånerne.³¹

Martin Jørgensens *Livsnydelse* er kommet med på listen, der imidlertid også burde have medtaget samme forfatters *Et livsnydende Individts Historie. Omarbejdet Udgave*, 1886, som ligeledes blev konfiskeret, selv om en angribelig scene i bogen i den omarbejdede udgave var udeladt. I begge tilfælde fandt konfiskationen sted i henhold til straffelovens § 184. Livsnydelse blev *afleveret til Bruun at indsættes under Laas og Lukke* den 3. december 1887, fremgår det af kortet i alfabetisk katalog.³²

Der blev også konfiskeret flere periodiske skrifter, end det fremgår af fortegnelsen. Bestemte, vovede forfatter-skaber kunne danne udgangspunkt for censorernes nærgående læsning, for hvorfor ellers falde over den unge Gustav Wieds novelle under den uskyldige titel »De unge og de gamle« i bladet *København* 27. december 1891?

Det kan skyldes, at *København* i forvejen var kendt for sin relative dristighed. Samme dagblad bragte sig adskillige gange i 1890'erne i situationer, der førte til konfiskation af enkeltnumre, når censorerne fandt, at det gik for vidt. Således da forfatter og medredaktør af *København* Oscar Madsens oversættelse af den franske forfatter Guy de Maupassant: *Smukke Ven!* blev bragt som føljeton fra 1. januar 1891. Han blev idømt en bøde på 200 kr. for oversættelsen, og de pågældende numre blev konfiskeret. Det skete ved Søetatens kombinerede ret, da Madsen på det tidspunkt var værnepligtig ved marinen.³³ På bibliotekernes læsesale måtte lånerne så springe over et eller flere numre efter forklaring fra personalet.

Dagbladet *København* stillede sig ikke tilfreds med sørettens afgørelse og udgav *Smukke Ven!* i bogform samme år i forventning om, at det ville medføre en ny retssag. Myndighederne skuffede ikke redaktørerne på det punkt. Blot var Oscar Madsen ikke længere ved marinen, så i anden runde var det en ordinær domstol, der tog sig af sagen. Den frifandt Madsen; selv om den som søretten fandt enkelte passager slibrige, så var bogen som helhed ikke utugtig. Så let gik det alligevel ikke. Højesteret, hvortil sagen umiddelbart blev appelleret, fandt at bogen var *vellystig(!)*, hvorfor oversætter Madsen fik en bøde på 200 kr., og bogen blev konfiskeret.³⁴ Hvis lånerne alligevel ville læse *Smukke Ven!* kunne de med få års tålmodighed låne den på Det Kongelige Bibliotek fra 1898. Da forelå den nemlig på ny som selvstændig bog, oversat af samme Oscar Madsen, og denne gang uden sanktioner fra myndighedernes side. De få af domstolene udpegede *slibrige passager* var nemlig strøget. Til gengæld fortalte Oscar Madsen som indledning historien om, hvordan det kunne gå en oversætter, når myndighederne ikke

kunne få fat i forfatteren selv.³⁵ Retsinstanserne var imidlertid, som vi ser, ikke ganske enige i det moralske skøn, der skulle anlægges. Her kan vi måske også have forklaringen på, at de konfiskerede numre af *København* ikke er opført på fortegnelsen over utilgængelige skrifter. Grænserne for det trykkelige i forhold til § 184 (senere § 234) kunne hurtigt flytte sig, hvilket der i det følgende gives flere eksempler på.

Mens dagbladet *København* næppe spekulerede i det slibrige, og det var agtværdigt både at skrive i bladet og at have det liggende fremme hos borgerskabet, forholdt det sig lidt anderledes med det på fortegnelsen opførte *Eva. Illustreret Ugeblad for pikant og humoristisk Underholdning*, som i 1880'erne netop bragte »pikante« historier og billeder, der lejlighedsvis overskred velanstændighedens grænser, og enkeltnumre blev forbudt. Det var ikke et blad, pæne folk havde liggende frit fremme i hjemmene. Der blev åbent annonceret for »franske specialiteter«, hvad det så end var på denne tid. Når Det Kongelige Bibliotek dengang valgte at lade hele 1. og 2. årgang være utilgængelig, kan det ikke alene have været begrundet i retsafgørelser, for ved at tilbageholde hele årgange, blev lånerne forholdt også de numre, der ikke var nedlagt forbud imod. Chr. Bruun kan have ment, at det ikke umiddelbart var bibliotekets opgave at stille den type litteratur til rådighed for lånerne.

Oversætteren af den i fortegnelsen nævnte franske forfatter Crebillons roman *Sofaen* var i 1875 blevet idømt en måneds fængsel, da retten anså romanen for utugtig.³⁶ Enkelte andre sådanne for datidens domstolsmoral tvivlsomme bogoversættelser så dagens lys før århundredskiftet. Det gælder Emile Zolas *Nana*, som blev oversat til dansk af A. Schumacher på A.W. Henningsens Forlag i 1881. Forlæggeren havde her fået fat i et stykke ver-

Ugeblad for pikant og humoristisk Lektüre.

Nr. 5.

Kvartalspris 1 Krone.

Bestilles hos Posten og i Bog-
laderne samt paa Bladets
Kontor, Norrevoldgade 78.

Udgaar hver Fredag.

Enkelt Numre 10 Øre.

Faaes i de fleste Avis-Udsalg
samt paa Bladets Kontor,
Norrevoldgade 78.

2. Aarg.

i Damekaféen.

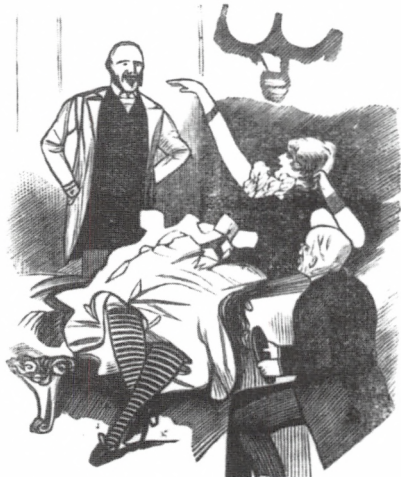

— De er vel fremmed her, min Herre?

— Javel, Frøken; jeg maa i en Fart tage Se-
værdighederne i Øjesyn og saa i Morgen rejse vi-
dere!

— (Dydig og beskeden): Men, min Herre, dog vel
ikke her i Kaféen!

Paa Basar.

— Et Haandkys bliver udbudt! Pris 10 Kroner!
Hvem giver mere?

Jeg venter til Turen kommer til en anden
Genstand.

denslitteratur, men turde han stå fast? En tiltale p.g.a. udgivelsen blev forbedret i november samme år, men Henningsen henvendte sig – måske under indtryk af sagen om *Haabløse Slægter* – selv til Justitsministeren og forespurgte, om sagen kunne falde, når *hele det forhaandenværende Restoplag af Oversættelsen overgives til Politiet*. Det gik myndighederne ind på, og tiltalen blev frafaldet. Det kan være grunden til, at *Nana* ikke var på Det Kongelige Biblioteks fortegnelse over utilgængelige skrifter. Der forelå ikke et formelt forbud, og det fremgår ikke af bibliotekets eksemplar, at den har været klausuleret. I øvrigt kunne *Nana* i 1909 udgives på Martins Forlag uden indgraben fra myndighedernes side.³⁷ Den litterære moralgrænse kunne på få år flytte sig synligt.

Det Kongelige Bibliotek var som Universitetsbiblioteket naturligvis nødt til at håndhæve konfiskationerne ud fra den til enhver tid afgivne rets kendelse. De skrifter, der blev gemt bort for offentligheden, var, som Bruun rigtigt pointerede overfor Bang, juridisk ikke eksisterende. En konfiskation var i princippet ubegrænset, og i dommene blev der ikke taget stilling til nogen forældelsesfrist. Den konfiskerede litteratur på pligtafleveringsbibliotekerne kunne (og kan) i teorien altså komme til at samle støv på lukkede hylder til denne kulturs undergang. Max Iversen, som i 1948 udgav den første bog om bl.a. de forbudte bøger i Danmark, måtte i adskillige tilfælde stille sig tilfreds med at vide, at de konfiskerede bøger, som han skrev om, var at finde utilgængelige i arkiv. Få dem til benyttelse kunne han ikke. Det gælder således Martin Jørgensens to ovennævnte bøger fra 1885-1886.³⁸ Det var mere end 60 år efter konfiskationen, længe efter forfatterens død og andre og friere moralnormers fremtrængen. Når han alligevel ved selvsyn kunne studere flertallet af de fortsat forbudte og tillige på

bibliotekerne utilgængelige skrifter, hænger det rimeligvis sammen med, at mange af værkerne ikke var videre sjældne. Ofte var et stort antal eksemplarer solgt, før domstolene skred til forbud. Det gælder ikke kun *Haabløse Slægter*. Hos samlere og antikvarboghandlere fandt de forbudte skrifter sidenhen plads.

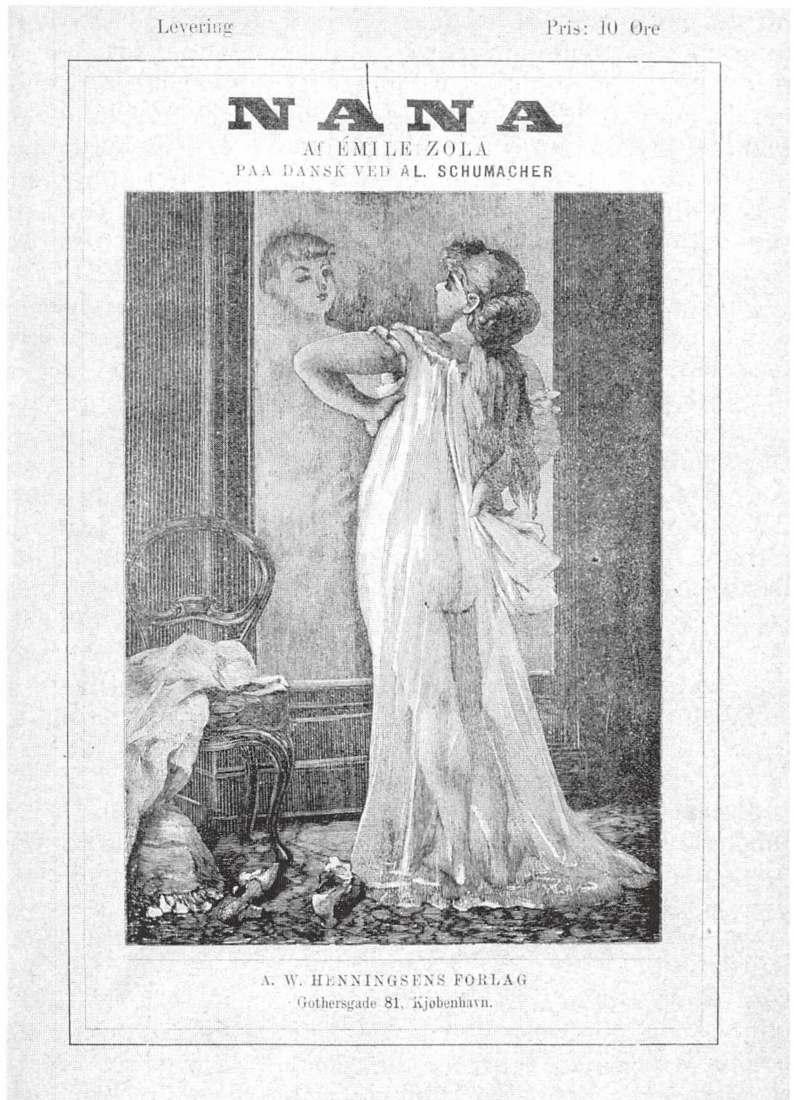
Problemet med ophævelsen af konfiskerede skrifers båndlæggelse kunne være bragt op i forbindelse med revisionen af pligtafleveringsloven fra 1832 i årene forud for 1902. Det skete imidlertid ikke – der var større problemer at tage stilling til – ligesom den administrative håndtering af forbudte skrifter ikke blev lovfastsat. I stedet blev der indført en klausuleringsbestemmelse, som skal omtales nærmere nedenfor.

Pligtafleveringsbibliotekerne, nu forøget med Statsbiblioteket, fortsatte derfor med at skulle håndtere modtagelsen af ved domstolene forbudte og siden konfiskerede skrifter på det givne, mangelfulde grundlag.³⁹

Til tider kunne det fortsat knibe med hastigheden, før politi og domstole fik sig taget sammen til at gribe ind. Det er kun en understregning af, at andre hensyn end det i snæver forstand lovmæssige kunne spille ind. For pligtafleveringsbibliotekerne har det givet sig barokke udslag for enkelte publikationers vedkommende.

Det var bl. a. et spørgsmål om storpolitik, da Emil Rasmussen fik sin under pseudonymet »Jean Poincanard« udgivne *Barbarkvinder. Et fransk Øjenvidnes Afsløringer af de haarrejsende tyske Tilstande*, 1917, forbudt. Bogen skildrede påståede usædelige tilstande i Tyskland, som forfatteren ifølge eget udsagn skrev om for at drive satire på de mange urigtige propagandistiske beretninger om forholdene i Tyskland under krigen. Skildringerne af de seksuelle forhold sikrede bogen seks hurtigt på hinanden følgende oplag på i alt 6.700 eksemplarer, før

Omslaget til Emile Zola: »Nana«, 1881, som har appelleret ikke mindst til et mandligt publikum.

myndighederne skred ind. Hvad der foranledigede den sene reaktion, får stå hen, men blandt dem, der protesterede til Indenrigsministeriet over denne tyskorienterede propaganda, var anmelderen Kai Friis Møller. Bogen blev forbudt ved både politi- og kriminalretten og Højesteret ifølge straffelovens § 184.⁴⁰ *Barbarkvinder* har siden været utilgængelig på Det Kongelige Bibliotek i alle oplag (på nær det første, som biblioteket ikke har) til 1969, men det skyldes kun tilfældigheder, at et af oplagene ikke nåede at blive stil-

let til rådighed for lånere før forbudet.

Under pseudonymet Emmy Carell blev der i 1921 udgivet en bog med det i en mandsverden både opsigtsvækkende og egentlig overflødige spørgsmål *Kan mænd undværes?* Det kan de naturligvis ikke. Alligevel var der mange – mænd – som ville læse svaret, da det rummede ganske vist lidet originale beskrivelser af lesbiske kvinders omgang med hinanden. Bogen kom i fem oplag (!), før myndighederne skred ind, så succesen var hjemme.⁴¹ På ny stod pligtafleveringsbiblioteker-

ne med bøger, som det nedlagte forbud langt fra hindrede udbredelsen af. Det principielle ved en doms utilgængeliggørelse blev undergravet af, at der var kommet så mange eksemplarer i omløb, før forbudet blev effektueret.

Den unge studenteraktivist og revolutionære Rudolf Broby-Johansen satte på en bevidst og aggressiv måde gang i debatten om kunstens udfoldelsesmuligheder under censurens blik i sit ekspressionistiske digt *Blod*, udsendt af Studentersamfundet i 1922. Digt-samlingen kan næppe have haft bud til bredere kredse, men blev straks, og det vil sige *dagen efter* udgivelsen, – det kunne gå stærkt – anstændigvis forbudt, og som professionel aktivist lod Broby ikke denne lejlighed gå fra sig for at slå et slag for ytringsfriheden, for kunsten – og for Broby.⁴² På den baggrund virker J. Anker-Paulsens samtidige – ligeledes forbudte – digte *I Badedragt og andre erotiske Digte fra et mondænt Badested*, 1922, trods titlen sært tamme. De opnåede imidlertid tre oplag før politi og anklagemyndighed opdagede dem og fik dem dømt til konfiskation. De blev ikke genudgivet siden og var utilgængelige til 1969.⁴³ Det var Broby-Johansens *Blod* til gengæld ikke. *Blod* blev udgivet i 2. udgave i 1968, hvor domstolene trods den tidligere dom ikke skred ind. Det Kongelige Bibliotek stiller nu både den pligtafleverede originaludgave fra 1922, Broby-Johansens eget eksemplar med håndskrevne tilføjelser og 2. udgave til rådighed for publikum.

På trods af de i det foregående nævnte og andre enkeltstående forbudssager, der naturligvis fortsat var for bagateller at regne i forhold til den samlede mængde af litteratur, blev der i 1927 vedtaget endnu en pligtafleveringslov, der ikke fastlagde, hvordan man skulle behandle de skrifter, der var på kant med loven.

Frem gennem 1930'erne fortsatte en

kurs, hvoraf man ikke med sikkerhed kan vide, om den beslaglagte litteratur blev leveret i et eksemplar til pligtafleveringsbibliotekerne. På Det Kongelige Bibliotek mangler således en række numre af beslaglagte nazistiske og antisemitiske skrifter,⁴⁴ mens f.eks. de forbudte numre af det seksualoplysende tidsskrift *Sex og Samfund* findes indbundet med de øvrige, legale numre uden særlige oplysninger.⁴⁵

Spekulationen i sanselighed

Den litteratur og de trykte billeder, som fra starten ikke gav sig ud for at være andet end usminket pornografi, har indtil ophævelsen af forbudet mod pornografi den 1. juli 1969 eksisteret i illegaliteten, og kun en brøkdel af, hvad der har været i omløb, er kommet til retsvæsenets kendskab. Det betyder igen, at en endnu mindre del er kommet til Det Kongelige Biblioteks samlinger. De tryk, som udgiverne var bevidste om ville blive forbudt som pornografi, er naturligvis ikke tilsendt biblioteket som pligtaflevering. Og det har stort set udelukkende været retsvæsenet, der har forsynet biblioteket med den type tryk. Hvor det for den forbudte litteratur under enevælden har været muligt at udfylde hullerne i samlingerne via private samlere og på anden vis, har det hidtil ikke været muligt bare tilnærmelsesvis at komplettere samlingerne på dette område. Samlere har endnu ikke afgivet materiale, og fra bibliotekets side lader man sig nøje med de trods alt talrige eksemplarer på den legale og illegale pornografi af enhver art, der alligevel er kommet til veje.

Dansk pornografi i »ældre tid«, dvs. før anden verdenskrig, var ofte meget primitiv, til tider direkte hjemmelavet i få eksemplarer, skrevet på maskine og forsynet enten med billeder klippet ud fra andre kilder eller med private

Omslaget til »Forbudne Frugter. Pikant tillavede af Mignon«. Udgiver J.P.O. Petersen, 1886, hvis illustration af en af læsning optaget kvinde blev genbrukt til forsiden af »Galante Eventyr«, 1886. Den lyserøde farve har – også – skullet vække opmærksomhed.

optagelser. Eller den blev til i form af små pjecer og tryksager, der på let gennemskuelig vis skulle lokke potentielle købere til med udsigt til en saftig oplevelse. Oftest stod tryksagens indhold næppe i forhold til forventningerne. En hel del producenter på dette marked brugte nemlig det kneb at love

mere, end de indfrie, hvorved de skaffede sig på den side af loven, hvor de ikke kunne rammes af paragraffen om *spekulation i sanselighed*. Disse tryk og frembringelser blev fremsendt i anonyme kuverter eller solgt i lukket kuvert i kioskerne, mens de mere originalt fremstillede emner var for lieb-

U B E H A G E L I G E
E P I S O D E R

Oversat og tilrettelagt
af
K a r e n B i r k

Titelfoto og titelblad til »Karen Birk«s oversættelse af den pornografiske roman »Ubehagelige Episoder«. Bogen er skrevet med gennemslag på maskine og indbundet privat; dertil forsynet med illustrationer fra forskellige kilder. Den slags hjemmelavet pornografi faldt ikke ind under pligtafleveringsloven, men kom med politiets aflevering i 1971 i et vist antal til Det Kongelige Bibliotek.

havere og blev solgt under disken hos bl.a. antikvarboghandlere.⁴⁶

Efter krigen fandt pornografien flere og flere forlæggere, der var mange penge at tjene ved industrialiseret produktion af blade og hæfter, hvoraf en stor del blev eksporteret, hvilket gik hånd i hånd med krav om pornografiens frigivelse. Ofte var bladene til op i 1950'erne let camouflerede som »kunstbøger«, »modelstudier« eller »fotobøger« for den professionelle kunstner/fotograf. Disse udgivelser kom naturligvis ind via pligtafleveringen og blev behørigt katalogiseret. En af katalogisatorerne, Erik Dal, har beskrevet situationen således:

Indenfor billedkunsten rummes en af de ejendommeligste udglidninger i sy-

stemet. »Vejledninger til Maler og Tegnekunst« inkluderer som en selvfølge modelstudier og croquistegninger. Selve vejledningen indskrænker sig undertiden til meget korte antydninger i ord og streg plus fotografier af smukke modeller, og tilsidst er kun fotografierne tilbage. Men så vidt jeg husker, var der før 1960 ikke mere end en enkelt person på hvert billede, så man oprettholdt tappert illusionen om billedpornoens kunstneriske formål og overlod de mere figurrige publikationer til tiden efter 1960, der har så meget andet at slås med.⁴⁷

Igennem 1960'erne tog de mere end »figurige publikationer« et sådant opsving, at en betydelig del af dem ville være blevet konfiskeret, såfremt po-

litiet havde fundet frem til producenterne. Disse brugte en hel del fantasi og anstrengelser for at skjule, hvor de fik deres bøger og hæfter trykt. Det skal således have været et ofte anvendt fif at udgive pornografiske bøger og blade som trykt i udlandet, f.eks. Malmø, for at undgå repressalier mod trykkerierne. Dette var også en måde at omgå afleveringspligten på. De implicerede danske trykkerier kunne naturligvis ikke være i tvivl om, at det var ulovligheder, de medvirkede til.

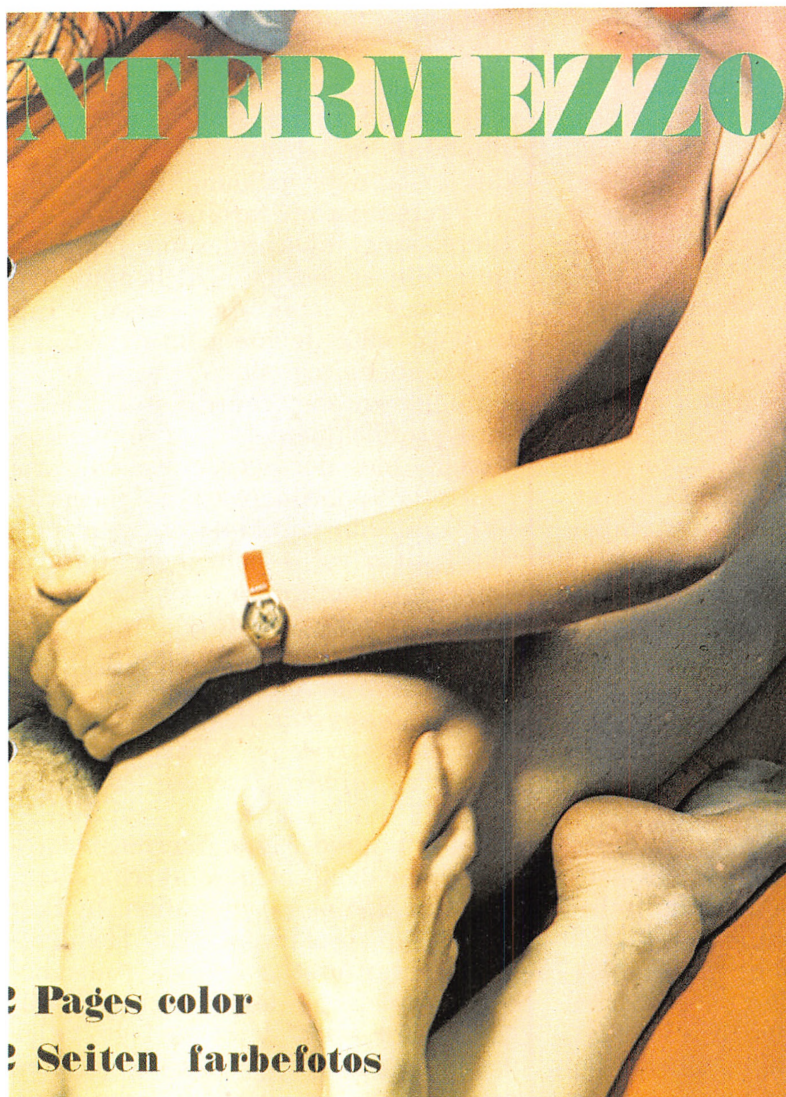
Mens spekulatoren i billedporno-grafi blev mere og mere udtalt og for en stor del havde bevæget sig ud over lovens kant i 1960'erne, så stod slaget igennem 1950'erne og 60'erne endnu om, hvad der skulle regnes for litterær pornografi. Slagene blev som regel afgjort ved domstolene. Ældre og nyere europæisk litteratur kunne stadig i dansk oversættelse få stemplet pornografi ved domstolene, selv om både forfattere og litteraturvidenskabsfolk rystede på hovedet eller rasede. Bedre blev det ikke af politiets razziaer, hvor verdenslitteratur blev behandlet som pornohæfter.⁴⁸ En dansk oversættelse af John Clelands berømte *Fanny Hill* blev eksempelvis ført for retten i 1964 med krav om beslaglæggelse. Forud var den engelske udgave senest dømt forbudt herhjemme i 1957. Udgiverne måtte igennem alle tre retsinstanser og en scribe indlæg om litteratur, pornografi og ytringsfrihed før frifindelsen ved Højesteret i april 1965.⁴⁹ Det Kongelige Bibliotek havde på det tidspunkt haft den engelske originaludgave fra 1749 stående i et århundrede eller to.

Med pornografiens frigivelse den 1. juli 1969 begyndte Det Kongelige Bibliotek som pligtaflevering at modtage magasiner, hvis nummerering angav, at disse var blevet udgivet i et stykke tid forud. Andre hæfter og serier tog det flere år endnu, før producenterne begyndte at aflevere. Det kan muligvis

skyldes, at de en tid blev produceret i udlandet.

De trykte pornografiske udgivelser, som politiet konfiskerede i forrige århundrede og i begyndelsen af dette, kan for en dels vedkommende genfindes i retssagerne i forbindelse med tiltalerejsning. Eksempler på den type materiale er senere bl.a. benyttet og fremdraget i forskningsøjemed.⁵⁰ Fra 1910 til 1938 havde politidirektøren i København og siden rigspolitechefen opgaven som centralautoritet for pornografibekæmpelse i Danmark. I praksis har det været Københavns Politis 4. politiinspektorat (oprettet 1902), der har varetaget dette hverv.⁵¹ Overbetjent ved 4. politiinspektorat V. Fr. Hendriksen kunne i 1939 fortælle, at *I Københavns Politis Samling af pornografisk Materiale og afgørelser fra de sidste 20 Aars Sager har Politiet et Assistanceorgan, der muliggør hurtig Identificering og Klassificering af det pornografiske Materiale, som dukker op.*⁵²

Politiet havde i de nærmest foregående år øvet en mere aktiv indsats for at bekæmpe pornografien, hvilket måske kan tilskrives V. Fr. Hendriksen. Der var foretaget razziaer med beslaglæggelser og domfældelser til følge. En stor del af de beslaglagte titler var udenlandske, og adskillige af dem var ikke videre pornografiske, men blev snarere (ved en byretsdom den 7. november 1938) kendt utugtige på grund af de sammenhæng, hvori de blev fundet. En oversigt over dem blev bragt i en femspaltet politikundgørelse i *Statstidende* 18. november 1938,⁵³ og Det Kongelige Bibliotek havde kun en brøkdel af dem, bl.a. Eduard Fuchs' kulturhistoriske standardværker. Disse må imidlertid i kraft af bekendtgørelse være udskilt fra bibliotekets hovedsamling og anbragt på lukkede hylder. Også på en anden måde fik disse beslaglæggelser betydning. Ved at dømme kulturhistoriske værker utug-

Forside af det pornografiske hefte »Intermezzo«, beslaglagt af politiet og siden overdraget til Det Kongelige Bibliotek i 1971. »Intermezzo« er uden trykkested, år og trykt tekst i øvrigt. Politiet fik ikke ad den vej hjælp i efterforskningsarbejdet. I stedet er der påklisteret en label, der på tysk reklamerer for magasiner. Bemærk anvendelsen af dansk Ø. Muligvis skulle denne label forlede politet til at tro, at der var tale om en importeret tryksag, selv om en del af indholdet udspiller sig med Københavns Rådhus som baggrund.

tige åbnede kundgørelsen vide rammer for politiets pornografijagt med hensyn til både udenlandske værker, danske oversættelser af disse og originale danske bøger helt frem til pornografiens frigivelse.

Oplysningen om politiets pornografiske samling fremkom netop det år, hvor det første hidtil kendte cirkulære om beslaglagte skrifter blev udsendt. Justitsministeriet tilstillede den 24. juni 1938 politidirektøren i København og samtlige politimestre en skrivelse, hvorefter de skulle drage omsorg

for, at beslaglagte skrifter blev tilstillet Det Kongelige Bibliotek og Statsbiblioteket. Der blev henvist til pligtafleveringsloven af 1927 med tilhørende cirkulære.⁵⁴ Henvisningen til lov og cirkulære kan forekomme noget søgt i betragtning af, at der de pågældende steder ikke står et ord om beslaglagte skrifter. Cirkulæret fik trods dette betydning for afleveringen af beslaglagte skrifter derefter, på ét område nær, den beslaglagte pornografi. Politiet blev ved med at forøge sin samling af den type materiale i stedet for at vide-

regive dele af den. På grund af den tryktekniske udvikling kan f.eks. det ældre konfiskerede materiale ikke længere have haft større relevans som identificeringsmiddel i 1939 og slet ikke efter anden verdenskrig. Dog forblev samlingen hos politiet.

Denne samling, med senere tilkommet materiale frem til 1969, synes på et tidspunkt kort efter pornografiens frigivelse at være opløst. Journalist Erik Nørgaard så samlingen endnu i 1970, hvorefter den ifølge hans udsagn for det meste vedkommende skulle være spredt for alle vinde. En del skal have været på det såkaldte kriminalmuseum.⁵⁵ Vinden førte i 1971 en mindre del af samlingen til Det Kongelige Bibliotek. Det drejer sig om ca. fire hyldemeter, mest beslaglagt billedpornografisk litteratur som hefter fra 1930'erne og overvejende fra 1960'erne.⁵⁶ Der er ingen tvivl om, at det kun kan være en del af det engang konfiskerede. Ikke mindst er det et tab, at eksemplere på de »pikante« tryk tilbage til århundredskiftet ikke forefindes. Det hjørne af kulturhistorien ville i dag mere undre end pirre og samtidig understrege, i hvor høj grad de samme salgsmæssige kneb grundlæggende går igen.

Bogforbud og illegale tryk under den tyske besættelse 1940-1945

Den tyske besættelse af Danmark 1940-1945 førte til forbud mod udstilling, forhandling og udlån af en række danske og en lang række udenlandske værker, blandt sidstnævnte skal nævnes alle bøger af Churchill og Marx (et sjældent makkerpar) og Erich Maria Remarque for hans antikrigsbøger om første verdenskrig; alle bøger af Thomas Mann skrevet efter 1933, Bert Brechts *Svendborger Gedichte* og John

Steinbecks *The Moon is Down*, for bare at nævne nogle få. Gennem Udenrigsministeriet fik bibliotekerne så godt som månedlig meddelelse om forbudte udenlandske bøger fra juli 1941 til og med juli 1944. Det Kongelige Bibliotek forespurgte i maj 1943 Udenrigsministeriet, om biblioteket kunne stille bøger fra forbudslisterne til rådighed for lånere, idet der blev gjort opmærksom på, at Det Kongelige Bibliotek kun besad få af titlerne. Ministeriets svar var positivt. Når det kunne ske *i begrænset Omfang og til strengt videnskabelig Benyttelse. Man maa dog anmode Bibliotheket om at vise megen Varsomhed med Udlaanene.*⁵⁷

Den samme liberale holdning blev ikke vist over for den danske litteratur. Censur og selvcensur satte øjeblikkeligt ind efter 9. april. Enkelte forfattere måtte se sig pålagt reelt publiceringsforbud. Det gælder således journalisten Nic. Blædel.⁵⁸ Andre måtte tilpasse sig de ændrede vilkår. Litteraturkritikeren Henning Kehler havde under titlen *Syv Aar* forberedt udgivelsen af et udvalg af sine artikler 1933-40 til efterårssæsonen 1940. Den færdigtrykte bog var omkring Udenrigsministeriet, der henstillede, at bogen ikke udkom og ikke måtte omtales i pressen. Det var lige så godt som et reelt forbud, men dertil lod Berlingske Forlag det ikke komme. Forlaget opgav at lade bogen udkomme og udleverede i stedet oplaget til Kehler, så han kunne disponere over det til sine venner. Med den besked sendte forlaget et eksemplar af bogen til Det Kongelige Bibliotek, idet man tillod sig at gå ud fra, at bogen ikke ville kunne udlånes *under de nuværende Forhold.*⁵⁹

Gennem Justitsministeriet udgik der meddelelse til bibliotekerne om en række allerede udkomne danske bøger, som ikke længere måtte gøres til genstand for udlån (se nedenstående liste). Listen omfatter ikke videre overraskende værker som Hartvig Frisch:

Pest over Europa, 1933, for dens anti-fascisme, Martin Andersen Nexø: *To verdener*, 1934, for den positive vurdering af Sovjetunionen, A.D. Stender-Petersen: *Revolutionære profiler*, 1933, for at vurdere de sovjetiske ledere sagligt.

*Danske bøger der udgår af de offentlige bibliotekers udlån 13. juli 1942*⁶⁰

M. Wreshner: *Rigsdagsbrand og Rigsretsproces. Et Kapitel af Urettens Historie*, 1934.

Niels J. Mürer: *Det nye Tyskland*, Oslo 1935.

Georgi Dimitroff: *Georgi Dimitroffs Liv og Kamp for Folkefronten*. Artikler og Taler, 1938.

V.I. Lenin: *Staten og Revolutionen*, 1937.

Martin Andersen Nexø: *To Verdener. Tanker og Indtryk fra en Ruslandsrejse*, 1934.

Nic. Blædel: *Storpolitik*, 1938.

Hartvig Frisch: *Pest over Europa. Bolchevisme-Fascisme-Nazisme*, 1933.

Douglas Reed: *Galskabens Kavalkade*, 1938.

Douglas Reed: *Grænseløs Skændsel*, 1939.

Wolfgang Langhoff: *Et Aars Helvede*, 1935.

A.D. Stender-Petersen: *Revolutionære profiler*, 1933.

Udenrigsministeriet søgte at holde ubekvemme danske nyudgivelser tilbage, men det kunne af mange grunde ikke lykkes hver gang. Der var personer og kredse, der ikke lod sig stoppe, før det var for sent. Det gælder så vidt forskellige typer som historikeren Wilhelm la Cour, forfatteren Soya, præsten Kaj Munk og nazisten Wilfred Petersen. La Cour udsendte 1941-1942 en række nationale vækkelsespjecer i stort oplag, som blev forbudt og konfiskeret. Selv blev han frihedsberøvet ved dansk domstol, i 1941 gav *Ord til os i Dag* 80 dages hæfte, mens pjecerne

Vor Neutralitet og Historien om et Korstog året efter blev takseret til 7 måneders fængsel.⁶¹ Soya var ikke mere heldig med sin roman *En Gæst*, 1941, hvor et ubudent kryb i form af en ørentvist vokser til menneskestørrelse og overtager magten i det lille hyggelige borgerhjem. Parallellen til herrefolkets tilstedeværelse i Danmark var så åbenbar, at en del af oplaget efter tysk krav blev beslaglagt på udgivelsesdagen. Soya kom i fængsel 60 dage, forlæggeren i 30 dage, og bogen blev forbudt – på ny ved en dansk domstol.⁶² De beslaglagte værker af la Cour og Soya kom til Det Kongelige Bibliotek fra 4. politiinspektorat. Led-sagebrevet blev indklæbet i trykkene, der derpå blev anbragt blandt »Henlagte Sager« i Danske Afdeling. For la Cours vedkommende blev f. eks. pjecen *Ord til os i dag*, 1941, båndlagt for fem år, hvilket ikke var helt dårligt ramt. Fire år havde dog været nok! Så var der mindre opmuntring i, at *En Gæst* blev båndlagt uden tidsbegrænsning. Det kunne betyde hvad som helst.⁶³

Soya forsøgte at udgive endnu en bog under besættelsen, der led en endnu mere krank skæbne end *En Gæst*. Det var *Papirslygter i Uvejre. Noveller*. Med forord af Kaj Munk. Kontorchef Karl Eskelund i Udenrigsministeriets pressebureau havde først givet tilladelse til bogens udgivelse, men en artikel i et svensk blad med en omtale af bogen bevirkede, at udgivelsen blev forbudt. Eskelund brugte som påskud, at der i prenumerantindbydelsen stod, at forfatteren befandt sig i Vestre Fængsel. Dette var rigtigt nok, Soya afsonede dommen for *En gæst* i sommeren 1942. Forlæggeren fik en bøde på 500 kr., og satsen blev styrtet i august 1942. Der kom denne gang derfor intet eksemplar til Det Kongelige Bibliotek fra politiet. Der var ikke noget at sende. Imidlertid overlevede tre eller fire korrektureksemplarer censuren, og et af dem kom til biblioteket i 1972.⁶⁴

STORMEN

WILFRED PETERSENS KAMPBLAD

Nr. 26

Lørdag d. 21. Septbr. 1940

9. Aarg.

I al Fortrolighed

ved Dr. Pjank

Kom igaa lærende i Spøvegn forbi en af vore Kanegaarde; en med Kær og Besættelighed forsynet Værd der ogsaa var malet ud med nogle Mærklingsgærdene hørt op foran Indgangen.

En lille og tydelig Dame bevæget med et smukt Rosenbuket, steg ud, arbejdsstøttet af Chaufføren.

Hvem Damer med Besætteligheder er, ved jeg ikke, det var ogsaa Løbe — og her i Danmark er Blindevæsen en Stafelmæssighed.

I andre Støtsteder ligger Nummernumre fremme til Beskuelighed for enhver Børnev. ganske som Egen-dommene staar opført i Tinglymingsbøgerne.

Og ved De, hvorfor vi ikke maa kende Blindevæsen.

Har De aldrig lagt Mærke til, at blandt de tallose Blindev. som kommer for Retten mellem Aar og Dag, er der aldrig i Avismærke nævnt en Embedsmænd med Gibe-Bisp og saa videre.

Danmarks frie Presse, og den throneste Arve Haand i Haand. Nu dages det Brøds.

Vor Kollage J. T. har skrevet Pa-cade i været paa Skæbelselink, men er ikke blevet bemærket — ej heller bedre af Indhold — snarere det midtatte.

Det forlyder, at Fritz Clausen skal have været i Audens hos Højesteretsadvokat C. B. Henriksen. Anledningen skal have været, at Pæren fra Børnup fælle Trang til at sige Tak for de tidligere Medarbejdere ved Berlingske Tidende, som er blevet overdraget i Værelsende.

Ved denne Lejlighed skal Fritz Clausen have sparet, som der var Blindev. for at faa overdraget nogle flere Jernskuffer. Højesteretsadvokat Henriksen skal da have været paa Nis. Mødel, der stadig er ledig, og som nu skal plases af alvorlige An-fæstelser.

Efter Audens var der Middag, og Højesteretsadvokaten spiste ved denne Lejlighed Pløskoster Et fint Utryk for Brøndring for den høje Gest.

Hattag Frisk arbejder for Tiden paa en ny Bog. Den skal efter Nigen de bedste i Mærkerne over Danmark. Andre mener, at Bogens geografiske og medicinske Titel vil blive bedre endnu mere begrænset og vil komme til at handle i Kilde Fodde i Par-tisgangsde.

En Statteadresse til Fødel for Fritz Clausen gaar for Tiden rundt ved Teatret. Den skal være malet til 18. September og Live Work, der for Tiden alvorligt skal overvære dens Standpunkt.

Redaktør Bøsser har uddelt Sammenbøger til sine Medarbejdere. Det forlyder, at Fritz Clausen ventet, at han den 27. September vil vagnes op til stor Berømmelse. Det siges, at han de vil tage Navnefor-ordning og kalde sig Prodrith. Andre paastaar, at han vil kalde sig Prodrith, og efter andre, at han straks vil kære Tilmættet der Dieler.

Staaing skal have hørt Krydet, medens han styrede sig, og skal have munniet i Skulde jeg virkelig fra en Overmand.

Har De lagt Mærke til, hvorledes den tyske Værnemagts Soldater af alle Grader ogsaa Minanden ham-memstligt udenfor Tjansetiden.

Vi ved, at Disciplinen er god nok, og det synes at være lykkedes for Tyskerne at skabe det Politi-fælleskab, som Hr. Staaing ikke har formaaet at skabe i Danmark.

Maaske den tyske Hærs Skatstraf i de afgravede Øjeblikke hender heri.

I Kjøbenhavns Tyskland var blot en Differens af en eller tolv en Knap nok til at sætte Skol.

Den Politie-ma-vi se at leve, naar vor Hær skal genopbyrres.

Og saa kan der paa mit Bord et lille lille Rør duftende af Lavendel.

Med stilig Daneskrift stod der: Dr. Pjank i Stormen, Gothersgade 12 — og saa var min Nygterlighed vakt.

Den anonyme Dame fortalte mig, at hun havde set vidste, at vor Lær-Ven den kendte Sænk, Struelsen-ten og rand Jar. S. G. Lund, ikke var nogen helt paa Gæstemann trods Jaketten og den høje Hat.

Hun fortalte endvidere, at Beretta varre S. og G. holdt Svin og Grel.

Min Beretningen har haft Erfaringer?

Ellers siger jeg Pt. Pj. Proker Pt. For De er vel ikke en Pt-Pj. der har føet med Hr. S. G. Lund i ledige Tider.

Mere imorgen, og Hilan til Proker Pt.

„Frelsermanden“ sprænger L. S.

Vi har efter L. S.-Sammenslutningen med FRITZ, FRELSEMAND'S Parti spaaet et Sammenbrud for Bøndernes Fagorganisation. Nu er det igang. Et af de mest fremtrædende Medlemmer af Landbrugernes Sammenslutning, Formanden for Erhvervsudvalget AKSEL HANSEN, har i den skarpeste Form taget Afstand fra den foljagtige Linie, som Højesteretsmester SEHESTED og andre har tvunget KNUD BACH ind paa.

ANGREBET PAA ENGLAND

Ved det gode Vejr har de tyske Flyvere genopbygget det stør-stillede Angreb paa det engelske Imperiums Hjørte. Selv om hærken Storm eller Tønde har hindret Bombeangreb med ENGLAND, har Vejret dog i nogen Grad nedsat Muligheden for organiserede Gdelagsskibeangreb. Nu tager der fat for fuld Kraft igen.

BULGARIEN BESÆTTER SYD-DOBRUDSJA

Idag begynder BULGARIEN Indrykningen i de afstaaende tidligere rumænske Omraader. Bevættelsen skal ske i fire Tempi. Det første Omraade bevættens idag.

ITALIENERNE RYKKER STADIG FREM

Fra Krigens i AFRIKA meddelte om fort-sat italiensk Fremrykning paa ægyptisk Omraade. Ogsaa i de sydøstlige Omraader meddelte om livlig Aktivitet, maaske blev ADEN igaar bombarderet af italienske Flyvere.

FOLKMINISTER CHRISTMAS MØLLER

er af en Mejeriorganisa-tion anmeldt til Politiet for ubla Varefordyrelse.

Les Artiklen inde i Bladet.

STORMEN hver Søndag **Kl. 15**

Forsiden til det beslaglagte nummer af Wilfred Petersens tidsskrift »Stormen« 21. september 1940, af ham selv betegnet som »Systemets Skræk«.

Kaj Munk udsendte den 9. april 1942, på toårsdagen for besættelsen, dramaet *Niels Ebbesen* i et oplag på 12.000 eksemplarer. Et øjeblikkeligt forbud mod udgivelsen var forudset – det kom dagen efter – så oplaget var forud distribueret ud over landet, og kun få eksemplarer blev beslaglagt. Klausuleringen af *Niels Ebbesen* på Det Kongelige Bibliotek var en ren formssag, udbredelsen var sikret, og mere interessant var det i virkeligheden for biblioteket også at erhverve den illegale udgave af dramaet. Det lykkedes, uvist hvornår og hvordan, men biblioteket var i besiddelse af et eksemplar i 1945. I 1943 fik Munk forbud mod at udgive flere bøger og kun vejen for illegal publicering stod åben.⁶⁵

Wilfred Petersen var delvis ude i et ærinde, der kunne ligne la Cours. Han ville for enhver pris undgå, at Frits Clausen og hans DNSAP blev overladt regeringsmagten i Danmark. Med sit eget parti, Dansk Socialistisk Parti, trådte han Frits Clausen for nær, hvor han kunne komme af sted med det på skrift og i tale. Flere af de udgivne tryksager irriterede ikke kun DNSAP, men også den tyske besættelsesmagt. Det førte til henvendelser til Udenrigsministeriet om forbud mod bestemte titler. Opmærksomheden var specielt rettet mod DSP's tidsskrift *Stormen*, som i en meget aggressiv stil angreb Frits Clausen, der blev fremstillet som en landsforræder, en drukkenbolt, der burde steriliseres, eller en transvestit, der bød sig til over for de tyske soldater. De danske myndigheder tøvede imidlertid med at gribe ind, da forbudet også skulle have et anvendeligt retsgrundlag. Det fik man omsider, da *Stormen* den 4. oktober 1940 skrev om et engelsk bombeangreb og fortalte, hvor bomberne var faldet. Det var viderebringelse af en ulovlig militær efterretning. *Stormen* havde vejledt fjenden. Det var påskuddet, der kunne bruges. Justitsministeriet for-

bød fra den 10. oktober *Stormen*.⁶⁶ Samme skæbne overgik Wilfred Petersens pjece *Danmark Kalder*, 1940. Både *Stormen* og pjecen kom fra politiet til »Henlagte Sager« på Det Kongelige Bibliotek og blev klausuleret for ti år.⁶⁷

I øvrigt var det altovervejende kritiske røster mod samarbejdspolitikken og besættelsesmagten, der blev udsat for forbud. En del aviser og tidsskrifter fik forbudt enkeltnumre. De kritiske studenterblade udgør et kapitel for sig. Over denne type af forbud foreligger der endnu ikke en samlet oversigt.⁶⁸ På Det Kongelige Bibliotek blev en del af de forbudte numre af tidsskrifter uden videre indbundet sammen med den øvrige årgang, men forsynet med en seddel om, at her forelå et forbud. Muligvis har indbindingen først fundet sted efter 1945. I modsat fald har sådanne årgange dårligt kunnet stilles til rådighed for lånerne.

En righoldig illegal litteratur voksede gradvis frem som konsekvens af den tyske censur. Illegale blade skrev, hvad aviserne ikke ville, kunne eller turde skrive. Illegale bøger udkom af forfattere og om emner, som ellers ikke ville kunne fremkomme under besættelsen. Det gælder værker af i det foregående omtalte forfattere som John Steinbeck og Kaj Munk.

Den første rigtig kendte og udbredte af de illegale publikationer var *Danske toner. 16 danske Sange med Musik*, 1941, der udgav sig for et sanghæfte i nationalt udstyr med rød-hvide farver, men indholdt den eftersøgte kommunistiske partiformand Aksel Larsens tale til Folketinget, en tale som det høje tings grundlovsbrud (Kommunistloven 1941) hindrede ham i at holde. Det var vist kun regeringen, besættelsesmagten og den øvrige kommunistiske ledelse, som ikke syntes om den »musikalitet«, *Danske Toner* i sin ydre form var udtryk for. De første omdele-re af hæftet blev hurtigt pågrebet og kom til at »synges med« ved Køben-

Til Oplysning angaaende Forbudet mod „Stormen“ sender vi Dem hermed nedenstaaende officielle Skrivelse:

Afskrift.

Justitsministeriet.

København, d. 10. Oktober 1940.

Hermed 2 Bilag.

Idet man hoslagt fremsender Skrivelse af Dags Dato fra Udenrigsministeriet med Bilag angaaende Dagbladet »Stormen«, skal jeg anmode Herr Politidirektøren om anarest belejligt at nedlægge Forbud overfor nævnte Blads Udgiver og Redaktør mod dets fremtidige Udgivelse og træffe Foranstaltninger, som umuliggør, at Bladet fremtidig udgives i sin nuværende Skikkelse eller i camoufleret Form.

Det bedes derhos tilkendegivet Bladets Udgiver og Redaktør, at Forbudet er udstedt som Følge af de i Landet herskende Forhold i Anledning af, at Bladet gentagne Gange har overtraadt Bestemmelsen i Lov Nr. 383 af 22/7 1940 § 1. Det bedes endvidere tilkendegivet de paagældende, at Overtrædelse eller Forsøg paa Overtrædelse af Forbudet vil medføre strafferetlig Forfølgning efter Straffelovens §§ 100 & 106.

Endelig bedes der givet den Bogtrykker, hos hvem Bladet hidtil er blevet trykt, Tilkendegivelse om, at der er nedlagt Forbud mod Bladets Udgivelse, og om de nævnte Følger af Overtrædelse af Forbudet.

(sign) Harald Petersen

(sign) Herfelt

Politidirektøren i København.

For Afskriftens Rigtighed attesteres.

CHEFEN FOR KØBENHAVNS OPDAGELSESPOLITI,

den 10. Okt. 1940.

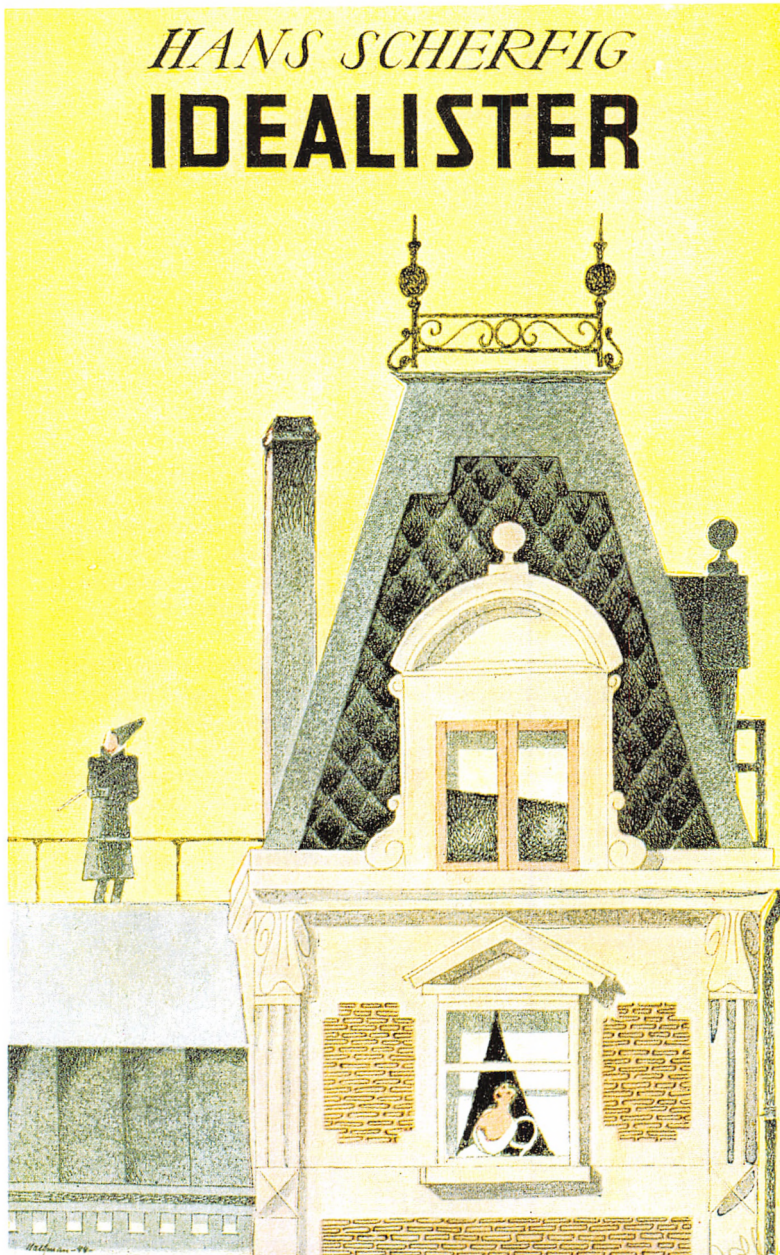
(sign) Krenchel

Vi formaar for Tiden ikke at tvinge Regeringen til at overholde Danmarks Grundlov, i hvis § 84 det hedder:

»Enhver er berettiget til paa Tryk at offentliggøre sine Tanker, dog under Ansvar for Domstolene. Censur og andre forebyggende Foranstaltninger kan Ingen Sinde paa ny indføres.«

Giv os Magt til det!

Ved det definitive forbud mod »Stormen« den 10. oktober 1940 udsendte bladet denne meddelelse til læserne.

Hans Scherfig var allerede før april 1940 begyndt på romanen »Idealister«, som nåede langt mod en udgivelse i 1942, før Udenrigsministeriet nedlagde forbud. Den blev da tilbudt udgivet fra tysk side (!), men Scherfig betakkede sig. I stedet udkom bogen legalt i Sverige 1944.

havns byret, idet de blev idømt fængsel. Derimod kunne man ikke komme efter udgiverne. DKP var allerede kriminaliseret, men *Danske Toner* blev beslaglagt, hvor den forefandt. Det Kongelige Bibliotek kan have været i tvivl, om biblioteket nu også ville modtage et eksemplar af dette skrift, for det rettede henvendelse til Køben-

havns politi for at modtage et eksemplar til henlæggelse. 4. inspektorat fremsendte da et eksemplar 5. november 1941 med følgebrev, som blev indklæbet i hæftet, der derpå blev henlagt. Det var hermed klart markeret over for politiet, at nationalbiblioteket også ønskede at bevare denne illegale del af den trykte kulturarv.

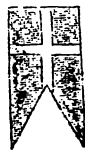
De illegale bladgrupper betjente sig med et vist held og ikke ringe humor af camouflerede tryk, som denne pjeces »Den nye Dania Radrenser: A/S Danmark«, som viser sig at indeholde en opfordring til de danske landmænd om ikke at producere til eksport til Tyskland. Pjecen postulerer også, at Tyskland aldrig vil komme til at betale for varerne, hvilket holdt stik!

DEN NYE

DANIA

RADRENSER

A/S DANMARK

ODENSE + KØBENHAVN + AARHUS

De følgende års illegale blad- og bogproduktion fik et sådant omfang, og politiets beslaglæggelser heraf var så relativt få, at Det Kongelige Bibliotek ikke på den måde ville have kunnet sikre sig et tilstrækkelig repræsentativt antal eksemplarer til henlæggelse. Her var »et hul«, som 1927-loven om pligtaflevering af gode grunde ikke havde taget højde for. At henvende sig direkte til »trykkerne« var heller ikke muligt. I stedet indtraf der det glæde-

lige, at en del af de anonyme udgivere af egen drift tilsendte biblioteket deres udgivelser. I begyndelsen har det sikkert været et fåtal, sidenhen et betydeligere antal i takt med, at der bredte sig en større bevidsthed om betydningen deraf. Det Kongelige Bibliotek havde ingen formelle muligheder for at rykke udgiverne ved manglende eller udeblevne afleveringer og gav sig heller ikke af med at opspore afsendere som W. Kirkehøj, *Englandsvej 44*,

Foreningen til Skadedyrs Udryddelse eller Solstrålen. Det ny middel mod Utøj, uhyre virksom, for adressen var på én gang tydelig nok og førte alligevel ingen steder hen.

Gestapo beslaglagde en del af de modtagne illegale skrifter ved en razzia december 1944, og det var nok et tab af kulturarv for Det Kongelige Biblioteks fremtidige lånere, men gennem det illegale nyhedsbureau *Information* og den illegale presse udbredte razziaen på den anden side bevidstheden om, at de illegale blad- og boggrupper burde aflevere eksemplarer af deres udgivelser.

På Det Kongelige Bibliotek blev de illegale tryksager gemt af vejen i magasinerne til bedre tider. Da det illegale blad *Frit Danmark* i 1942 blev indleveret, anbragtes det under »Henlagte Sager« og klausuleredes »Foreløbig«. Andre og senere modtagne illegale tryksager blev henlagt uden klausulering. I 1944 var det både et spørgsmål om mængden af modtaget materiale og tiden, før klausuleringerne ville være uden betydning. Den illegale samling af tryk blev tilgængelig efter befrielsen.⁶⁹

Et værk produceret under besættelsen har opnået den tvivlsomme ære at blive illegalt *efter* befrielsen. Det er det såkaldte *Bovrup-Kartotek* eller *Bovrup Bogen*, indeholdende lister over en del af de mennesker, der på et tidspunkt i deres liv havde været medlemmer af DNSAP. Den blev udsendt af en gruppe, som var utilfreds med forløbet af retsopgøret. Domstolene greb straks ind for at hindre, at denne publikation skulle blive et middel til at gøre det surt for alle med en nazistisk fortid. Den blev først klausuleret for tyve år, men kan nu kun benyttes efter ansøgning til Justitsministeriet i hver enkelt tilfælde. Flere lokallister med navne på medlemmer af DNSAP samt et supplement med *Rettelser til Bovrup Bogen* er ligeledes klausuleret.⁷⁰

Alle de som følge af besættelsestidens særlige forhold klausulerede bøger af Vilh. la Cour, Soya, Kaj Munk, Wilfred Petersen og andre, samt de forbudte blade m.m., fik båndlæggelsen ophævet i 1945. Det skete formelt den 16. november, hvorefter de enten for første gang eller på ny var tilgængelige.

Klausuleringen af private og fortrolige tryk

Pligtafleveringsloven af 1902 indeholder for første gang i § 2 en bestemmelse om, at tryk, der er af udpræget fortrolig, privat karakter og kun beregnet på en bestemt, mindre kreds af personer, samt hvad der i forretningslivet kun er beregnet for en bestemt kreds af interessenter, skal kunne holdes utilgængelige i op til 100 år, såfremt den afleveringspligtige forlanger det. Denne bestemmelse, kunne man antage, var kommet med efter ønske eller pres fra erhvervslivet eller store foreninger. Det var imidlertid efter det foreliggende at dømme ikke tilfældet.

I stedet har den sit udspring i en sag fra 1895, hvor rigsarkivar A.D. Jørgensen havde fået trykt en »Slægtbog« til familien med udtrykkeligt påbud til trykkeriet om ikke at pligtaflever den. Det skete alligevel ved en fejltagelse. Både Det Kongelige Bibliotek og Universitetsbiblioteket modtog et eksemplar til rigsarkivarens store fortrydelse. Han krævede eksemplarerne tilbage, og Universitetsbibliotekets leder S. Birket-Smith føjede ham, mens Chr. Bruun på Det Kongelige Bibliotek stod på sin ret til at indlemme et eksemplar. Det fik A.D. Jørgensen til at klage til Kirke- og Undervisningsministeriet, som i april 1895 anmodede de to biblioteksledere om en udtalelse. De stod begge ved den måde, de hidtil havde håndteret sagen på.

Birket-Smith ville tilbagelevere, mens Bruun stod fast ved at beholde det modtagne. Det høje ministerium dekreterede derpå, at Bruun skulle aflevere det modtagne. Rigsarkivaren gik således af med sejren, men sikrede tillige ufrivilligt, at sagen ikke blev glemmt.

I udtalelserne og betænkningen, der leder op til 1902-loven, finder man en tilbagevendende beskæftigelse med muligheden for klausulering af private og fortrolige tryk. Bruun glemte ikke episoden med rigsarkivaren og ville have nogle regler. Trods noget divergerende synspunkter om spørgsmålet blev et punkt herom medtaget i lovforslaget. Efter hele lovens vedtagelse specificerede den opfølgende bekendtgørelse i § 3, at ethvert værk, der ønskes holdt utilgængeligt for en vis tid, skal afleveres for sig i en forseglede konvolut, der udvendig er forsynet med en nøjagtig angivelse af værkets indhold. Endvidere, at den ansvarlige skal skrive under på, at værket er komplet, samt angive antal år, for hvilke klausuleringen ønskes opretholdt. Hertil fjøede H. Ehrencron-Müller i sin vejledning til bogtrykkerne: *Hvis Værket, inden den bestemte Frist er udløbet, bliver tilgængelig gennem Boghandelen og saaledes Offentlighedens Eje, betragter Bibliotheket sig som løst fra sin Forpligtelse og kan optage Skriftet i sine Samlinger*. Det var regulært og lige ud ad landevejen, men ville den nye mulighed blive brugt?

Det blev den. De forseglede kuverter begyndte at dukke op i posten på Det Kongelige Bibliotek, og i Danske Afdeling blev der oprettet en særlig protokol til administration af denne ordning. Med år, dato, bibliografiske data og antal henlæggelsesår indført i protokollen, blev kuverterne henlagt i lukket magasin. Nogle af de første forseglede kuverter ligger der endnu med deres hemmelighed. De første 100 år er ikke gået endnu.⁷¹

Hvis nogle ville have frygtet overdreven brug af klausuleringsparagraffen, så blev den hurtigt gjort til skamme. Klausuleringernes årlige antal har sjældent oversteg 25 kuverter, og nok så vigtigt, hensigten med paragraffen er opnået. Biblioteket modtager tryk, som det ellers ikke kunne være sikker på at modtage. Det meste kommer fra institutioner, foreninger og erhvervslivet. Blandt det klausulerede materiale, der optræder år efter år, er (med klausuleringsår angivet i parentes i dette og det følgende) *Fortegnelse over Skatteydere i København* (100 år), *Skattebog for Frederiksberg* (25 år) og lejlighedsvis skattebøger for enkelte andre lokaliteter; dertil *Creditbogen* (20 år) og *Soliditetsbogen* (100 år). Valg af klausuleringslængde for den samme type materiale er, som det ses, temmelig forskellig og skyldes næppe, at f.eks. københavnske skatteydere har haft mere at skjule end dem på Frederiksberg.

Ofte genkommende er også regnskaber og pjecer fra enkelte erhvervsvirksomheder – bl.a. ØK (100 år), Københavns Oliefabrik (100 år), Frichs fabriker (25 år), F.L. Schmidt & Co. (20 år) – og Dansk Tarifforenings inspektionsberetninger (100 år). Indre Mission (20 år) og frimurerordner med diverse matrikler og vejledninger (100 år) har også fundet det formålstjenligt at sende tryksager i båndlagt skjul. Det offentlige viste tidligt sin tillid til den nye ordning derved, at Krigsministeriets mobiliseringskundgørelse og diverse andre tryk vedrørende en krigssituation jævnligt kom til biblioteket klausuleret for 20-25 år. Offentlige myndigheder har dog i et vist omfang fortsat med at håndhæve deres ret til at unddrage, hvad der har fortrolig embedsmæssig karakter, fra den almindelige aflevering.⁷²

Fra 1970'erne har der været en stigning i antallet af henlæggelser fra erhvervsvirksomheder. Regnskaber og

49	27/4	Creditbogen 1940	1768	1 Pk.	20
40	9/5	Johm. Schütte: Linderjyllands Kaldes, 2. del.	1349	1 Kuv.	25
41	29/5	(Preben Wenck) 9. April 1940 Beslaglæggelsen isætt. 24/10 23/10 40	1916	1 Kuv.	10
42	18/6	Kbh. Indkomst- og Formueskatteang.	2094	1 Pk.	100
43	28/6	Soliditetsbog 1939	2098	1 Pk.	100
44	1/8	Jørgen S. Dicks: Memorandum vedt. ledighedsforholdene	2135	1 Kuv.	25
45	29/8	Johan Nordenskiöld: Opt. om Slægten. Beslag med bl. med. indret. i bogen. Situar. fremkomme.	2277	1 Kuv.	20 20 20 20 20 20 20 20 20 20
46	16/9	Wilfred Petersen: Danmark kaldes! 23/11 45	2333	1 Kuv.	10
47	4/10	"Stormen" 21/9 1940 23/11 45		1 Kuv.	10
48	18/10	Lundbygn. i Nykøbing (1. halvår 1940)	2613	1 Pk.	20
49		F. L. S. Stat. Ang. 1938-39.	2614	1 Pk.	20
40		Creditbogen for Manufaktur, Tøjhand. og m. m.	2615	1 Pk.	20
41	19/11	Creditbogen for Manufakturbranchen.	3030	1 Pk.	20
42	2/11	Forslag til Lagen fra Kirkelig Form. for Indre Miss	3098	1 Kuv.	20
43	29/11	København's Bly og Messingværker Soliditetsbog 1939.	3217	1 Pk.	100

1941.

44	15/1	Lagen vedr. Indre Mission	421	1 Kuv.	20
45	7/2	Rejsebr. vedr. Nord. J. og Småhandel m. m. 26/1 51	576	8 Kuv.	10
46	1/3	Opstillingen vedr. (L. og m. m.) indret. og s. i Nykøbing. Jæmel. ved Gustav Razzin 2/12 1944		1 Kuv.	
47	1/2	De Gældende af Samfundet (vedt. 30/11 40) 23/1 51	513	1 Kuv.	10
48	22/2	5. Politiske Gæver 3/1 40	84-23	1 Kuv.	5
49	29/2	Revs. om Samfundet i Nykøbing. det 1 (16) 21. 79	1361	1 Pk.	20

Side fra klausuleringsprotokol for 1940/41. Blandt de klausulerede tryk ses Wilfred Petersens kampblad »Stormen« (21. september 1940), som blev henlagt i blot 10 år. Det samme blev hans pjeces »Danmark kaldes«, mens beslaglæggelsen af Preben Wencks »9. April 1940« blev ophævet 23. oktober 1940. Overstregeringerne angiver, at klausuleringerne er hævet i dag.

årsberetninger bestemt for aktionærgruppen og andre klausuleres. Det kan bl.a. være udtryk for både ændrede erhvervsformer, f.eks. overgang til aktieselskab, en hårdere konkurrence eller ønsket om at undgå massemediernes opmærksomhed. I en hel del tilfælde

administreres båndlæggelsen af denne type materiale ved direkte aftale med den samling på Det Kongelige Bibliotek, hvor det som kategori hører hjemme. Det er Småtrykssamlingen i Danske Afdeling. Småtrykssamlingen rummer materiale fra alle typer af korpora-

tioner. Småttrykssamlingen sørger da i hvert enkelt tilfælde for, at de pågældende selskabers materiale ikke bliver tilgængeligt inden for en nærmere aftalt årrække. Det er en administrativt mindre besværlig fremgangsmåde.

En særlig interesse knytter der sig naturligvis til de rent private båndlæggelser. De var kun ganske enkelte i de første mange år, men siden bliver de flere. Mellem 1927 og 1937 var der følgende private båndlæggelser fra enkeltpersoner:

været tilgængelige lige så længe på anden vis. Hvordan det går til, om det er forfatteren selv eller dennes pårørende, der lader et antal cirkulere, får stå hen. De er i deres gode ret der til, men for det bibliotek, der skal opretholde båndlæggelsen, kan det være uhensigtsmæssigt. Lånere, der på anden vis bliver gjort opmærksom på en bog, f.eks. kan den være citeret i litteraturen, går til Det Kongelige Bibliotek og får at vide, at her er den båndlagt. For lånerne kan det ofte være

	Båndlagt/år
1927 Hvedstrup: <i>Strejflys over Slægt og Samtid. I</i>	25
1928 Thea Timm: <i>Breve fra Hjemmet</i>	20
1928 H. N. Andersen: <i>Landmandsbanken og ØK</i>	25
1929 J. F. Kiær: <i>Vor store Dreng</i>	50
1929 Ingeborg Andreassen: <i>Barndomsdage</i>	Til 1950
1929 C. M. T. Cold: <i>Hvad jeg oplevede</i>	100
1929 Harald Plum: <i>Dagbogsblade III og IV + yderligere korrektur</i>	50
1930 Kjær: <i>Sange fra Lillebælt</i>	50
1932 <i>Danmark under Verdenskrigen</i>	18
1933 Steffen Friis: <i>Livsminder</i>	50
1933 P. Holme: <i>Om Forældrene</i>	75
1933 F. C. Bretteville-Plum: <i>Ida Bretteville-Plum</i>	20
1933 S. Nygaard: <i>Familien Nygaard</i>	40
1934 J. F. Kjær: <i>Ekko af Dage</i>	50
1934 V. Holck: <i>Mine Erindringer</i>	30
1934 Asta Lund-Larsen: <i>Evighedsblomster</i>	100
1937 E. Michaelsen: <i>Erfaringer og Betragtninger</i>	50

Det fremgår, at det var en broget blanding af offentligt meget kendte personer som direktør H. N. Andersen, fhv. minister Christian Cold og direktør Harald Plum, nogle mindre kendte og helt ukendte mennesker, der indleverede tryk til båndlæggelse. Oftest drejer det sig om erindringer, og det veksler mellem 20 og 100 år, før disses indhold kan afsløres – i hvert fald gennem Det Kongelige Biblioteks eksemplarer. Dette udtrykkes lidt maliciøst, idet det ret ofte har været sådan, at private tryk, der er indleveret med en årelang klausulering, samtidig har

svært at forstå, også selv om de får at vide, at det ikke er Det Kongelige Bibliotek, der har foretaget klausuleringen. Et meget karakteristisk eksempel på dette er bind III af Harald Plums erindringer, som i perioder har været efterspurgt på grund af interesse for Plums vidtløftige erhvervstransaktioner og bidrag til Landmandsbankens sammenbrud. Bindet har tidligt været udbredt, men næppe gennem boghandelen.⁷³ Og Henry Bruun har taget det med i *Dansk historisk Bibliografi 1913-1942* (nr. 46.361) med den oplysning, at Det Kongelige Biblioteks ek-

semplar sammen med bind IV er utilgængeligt i 50 år.⁷⁴ Læsere har da fået at vide, hvor de *ikke* skal gå hen og låne værket.

Klausuleringer kan stimulere interessen for et tryk, i nogle tilfælde vil dens længde måske endda yderligere skærpe appetitten efter at granske indholdet. Det går vist ofte sådan, som da bind IV af Plums erindringer blev tilgængeligt i 1980: *En fuldstændig skuffelse for så vidt angår klarlæggesen af de punkter vedrørende Plums virksomhed der endnu måtte være tvivl om* (Finn H. Lauridsen).⁷⁵

Klausuleringer kan i princippet kun foretages af den, der har udgivet og har rettighederne til et givet værk. Uden dom kan andre ikke gribe ind på dette område. Dog har der været et enkelt eksempel på, at en bog er blevet klausuleret mod forfatterens vilje. Det drejer sig om Bertel Bings *Københavnske Presseforhold omkring Verdenskrigen*, 1921. Den blev klausuleret på Det Kongelige Bibliotek for 100 år, og kom i øvrigt ikke i omløb, da *Berlingske Tidende* opkøbte hele oplaget og derpå lod det destruere. Forlaget stod også bag klausuleringen, som forfatteren affandt sig med, hvilket ikke hindrede ham i at udsende bogen i 2. udgave samme år med en tilføjelse af historien om undertrykkelsen af 1. udgave. Han fik den historie frem om dansk presse, han ville have.⁷⁶ Dog forbliver 1. udgave i sin forseglede kuvert til år 2029, selv om indholdet til den tid vil have været kendt i 100 år.

Klausulerede værker bliver normalt ikke optaget i bibliotekets kataloger, så længe de er båndlagte. Katalogiseringen og synliggørelsen finder først sted fra den dag, hvor den forseglede kuvert kan brydes, og benyttelsen kan begynde at finde sted. I enkelttilfælde har dette princip måttet fraviges af andre hensyn. Enkelte værker er så efterspurgt, at de er optagne i katalogerne med oplysninger om klausule-

ringsbestemmelserne. Det gælder bl.a. *Bovrup Bogen*, som der siden 1946 har været mange forespørgsler på, og hvor megen af både lånerens og bibliotekets tid spares ved, at værket lader sig slå op, og yderligere undersøgelser undgås. Også i dette tilfælde drejer det sig om et meget kendt værk med et stort antal eksemplarer i omløb.

Dette overgås dog på det seneste af *Kommisærens dagbog*, 1996, af Ritt Bjerregaard, som af forlaget er klausuleret for 50 år, men hvor det næppe kan hindre nogen læsere i at stifte bekendtskab med den på et hvilket som helst tidspunkt inden da. Bogudgaven blev ganske vist trukket tilbage af forlaget, men med både en fuldstændig internet- og avispublicering – sidstnævnte i et sekscifret antal eksemplarer – turde nysgerrigheden med hensyn til indholdet være imødekommet.⁷⁷ Det klausulerede eksemplar vil til gengæld have vedblivende værdi som museal genstand.

Det gælder også den kogebog, *Min første kogebog*, som for få år siden blev afleveret fra et af de største forlag efter at være trukket tilbage fra markedet i både forlags- og bogklubudgaven. Den blev ønsket klausuleret *Må kun benyttes i forskningsøjemed*, og en etiket på bogens kardusomslag oplyser nu om dette, men hvem vil ikke i al fremtid stille sig selv spørgsmålet: Er der livsfarlige fejl i opskrifterne?

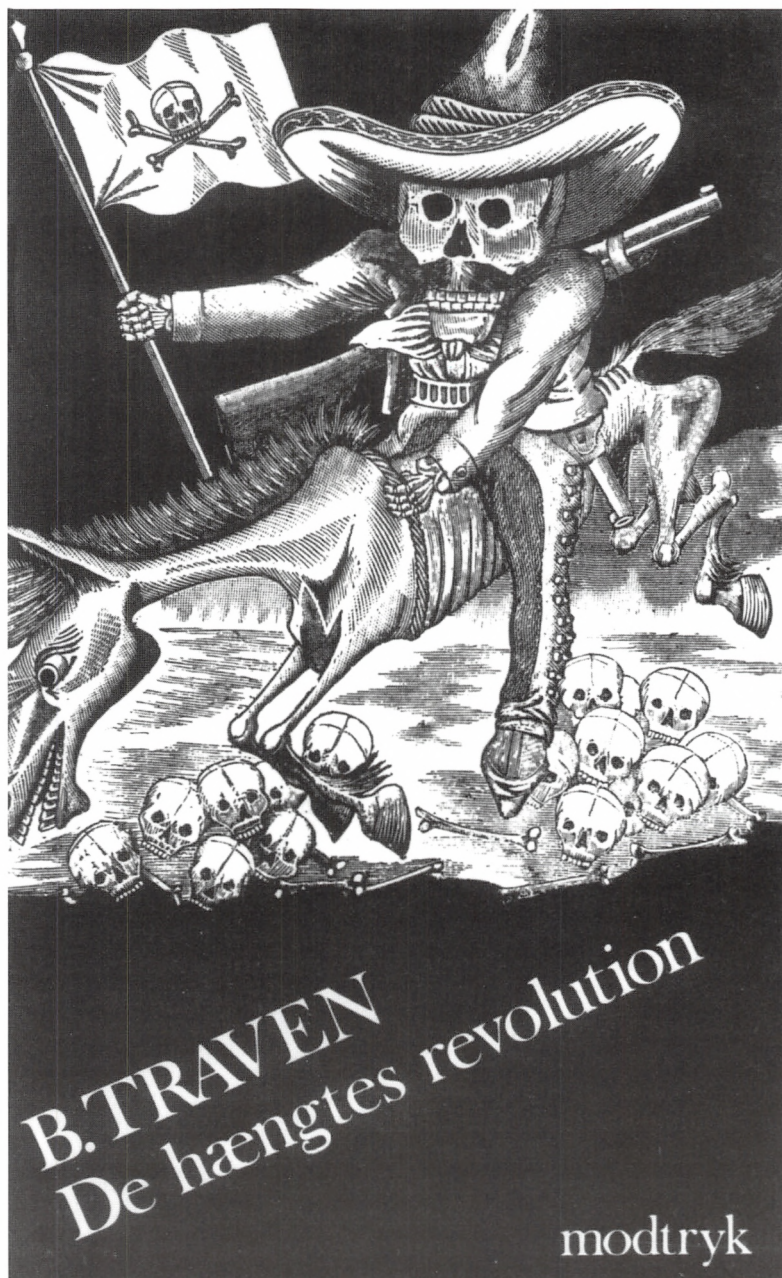
Klausuleringsparagraffen er blevet videreført uændret i loven både 1927 og 1997.⁷⁸ Der var enkelte røster, der talte imod den i forbindelse med vedtagelsen i 1927 (Edvard Brandes), men det var ikke noget principielt. Det Kongelige Bibliotek og Statsbiblioteket fremsatte i forbindelse med den sidste lovrevision forslag om at få indført muligheden af at hæve båndlæggelser, inden den forlangte periodes udløb, såfremt det pågældende materiale gøres legalt tilgængeligt.⁷⁹ Dette kom de ikke igennem med.

Paragraffen har i den foreliggende form vist sig som en stort set smidig måde at gemme på det trykte ords tillokkelser for en afgrænset tid.

Om bøgers eksistens de jure og de facto

Institutioner, virksomheder eller enkeltpersoner kan føle sig så forulempet af en udgivelse, at de ønsker den forbudt. Et karakteristisk eksempel er Preben Wencks to pjecer fra 1940 om

Omslag til B. Traven:
»De hængtes revolution«, 1977.

den tyske besættelse 9. april 1940. De var meget ærerørige over for den danske regering og specielt udenrigsminister P. Munch, som blev beskyldt for landsforræderi. På privat foranledning blev der nedlagt forbud mod pjecerne, og de blev på Det Kongelige Bibliotek klausuleret for 10 år. Det skulle forventelig ikke dreje sig om noget varigere.⁸⁰ Det behøver ikke dreje sig om storpolitik, for at domstolene griber ind. Der er sager, hvor bøger beskæftiger sig med navngivne personers intime liv på en måde, så domstolene efter anmeldelse nedlægger forbud. På Det Kongelige Bibliotek står disse værker utilgængelige med en kopi af dommen iklæbet. Kommercielle interesser kan også gøre sig gældende, som da forlaget Modtryk ikke kunne få lov til at genudgive romanen *De hængtes revolution* af B. Traven i 1977, fordi et andet forlag havde rettighederne og ikke ønskede at få dette »socialistiske skidt« ud påny. På grund af både det politiske og det principielle aspekt udgav Modtryk et optryk alligevel og blev ramt af forbud, fordi et andet forlags rettigheder blev krænket. Bogen henstår utilgængelig i Det Kongelige Bibliotek. Den kan dog spores gennem katalogerne.

Det kan også være forlæggeren, der i sidste øjeblik vælger at trække en allerede produceret bog tilbage. »I sidste øjeblik« vil ofte sige efter bogens udsendelse til anmelderne. Der er adskillige eksempler på det. Chr. Erichsens Forlag fremsendte på et tidspunkt til anmeldelse en bog skrevet under pseudonymet Jan Pieter Kardom med titlen *Spil i Mørke*. Den drejede sig om det påståede landsforræderi begået af danske politikere før den tyske besættelse i april 1940. Dagbladet *Information* gav den disse ord med på vejen: *Jan Pieter Kardom må, hvem han end er, anses for sindssyg. Han vil nu, da bogen ikke udkommer, antagelig slippe for videre tiltale.* I september 1984

brændte forlaget Rhodos fingrene på en anden – opdagede det i 12. time – tvivlsom udgivelse. Det var en agentroman af den kendte popmusiker Franz Beckerlee, som en anmelder kunne dokumentere, var et direkte oversat plagiat efter Neville Smiths *Gomshoe*. Bogen blev trukket tilbage.

Bøger som disse kommer alligevel til Det Kongelige Bibliotek via pligtaflleveringen eller på anden måde. Når de indgår uden klausuleringer, kommer støvet i bogstaveligste forstand til at sænke sig over dem. De eksisterer juridisk set ikke, og de kan ikke stilles til rådighed for lånerne. Derfor optræder de som regel heller ikke i katalogerne. På den anden side bliver de heller ikke destrueret. De er stadig en del af trykkulturen, og fremtidens brugere og museumsgængere ville berettiget kunne rynke på næsen, hvis kortsigtede bekvemmelighedshensyn førte til tilintetgørelse af denne del af kulturarven.

Den tyske besættelses ophør og siden pornografiens frigivelse bragte dele af Det Kongelige Biblioteks forbudte skrifter frem fra de lukkede hylder. Der er imidlertid stadig lovgivningsmæssige »huller«, hvori en ganske lille del af trykproduktionen havner. Det gælder de bøger, der er forbudt på ubestemt tid efter stadig gældende lov, diverse beslaglagte tryk, og det gælder bøger, der er trukket tilbage af forlaget uden klausuleringsbestemmelser.

I bl.a. den islandske og den norske pligtaflleveringslov er beslaglagt materiale udtrykkelig medtaget. Forskningsbibliotekar ved Det Kongelige Bibliotek Lise Hesselager fremkom i 1980 med et forslag til ny dansk pligtaflleveringslov, hvor punkt 11 drejer sig om henlæggelse, undtagelse fra aflleveringen og beslaglæggelse: *Af værker, som er beslaglagt eller inddraget, skal politiet aflevere 1 eksemplar til Det kgl. Bibliotek, som skal holde det utilgængeligt i den tid, myndighederne forlanger det, dog ikke over 100 år.*⁸¹

Hendes forslag er på dette punkt blevet fulgt op og revideret af Det Kongelige Bibliotek og Statsbiblioteket i flere omgange. Det skete bl.a. i *Forslag til lov om pligtig aflevering af tryksager m.v 4. september 1982*, hvor Lise Hesselager selv sad i udvalget. Forslaget var her, at *politiet skal aflevere 4 eksemplarer af beslaglagte/forbudte materialer*, dvs. to til hvert af pligtafleveringsbibliotekerne. I 1986 tog de to biblioteker i en fælles skrivelse til Kulturministeriet igen spørgsmålet op. Det hedder lige ud: *Man har savnet en bestemmelse om, at politiet skulle aflevere eksemplarer af forbudt eller beslaglagt materiale.*⁸² Et notat udarbejdet i forbindelse med forhandlingerne om en ny pligtafleveringslov i 1995 citerer forslaget fra 1982, men medtager det ikke selv.⁸³ Det er heller ikke kommet med i den nye lov fra 1997, og problematikken findes heller ikke omtalt i bemærkningerne til den.⁸⁴ Efter 300 år med en pligtafleveringslov venter de forbudte, beslaglagte og tilbagekaldte tryk stadig på deres paragraf.

Noter:

1. Harald Ilsøe: Historisk censur i Danmark indtil Holberg. Omkring censuren af Christen Aarslebs Frederik II.s historie. *Fund og Forskning* 20, 1973, s. 46: *Endnu 125 år efter censurens ophævelse har ingen påtaget sig at indsamle og bearbejde dette vigtige materiale, som i en vis forstand afspejler grænserne for åndslivets muligheder for udfoldelse i Danmark.* Jeg vil på dette sted benytte lejligheden til at takke Harald Ilsøe for generøst at have stillet sin viden til rådighed i forbindelse med udarbejdelsen af denne afhandling.
2. Til grundlag for dette løse skøn ligger for tiden før 1849 H. Ehrencron-Müller: *Forfatterleksikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814* 1-12, 1924-1935, og sammes seddelmateriale om »Forbudte og undertrykte bøger i Danmark« i Ny kgl. Samling 951, 8° (indeholder 134 forfatterskaber). Endvidere Th. H. Erslev: *Almindeligt Forfatter-Lexikon for Kongeriget Danmark* 1-3, 1843-1853, suppl. 1-3, 1858-1868; og Harald Jørgensens fortegnelser i *Trykkefrihedsspørgsmaalet i Danmark 1799-1848*, 1944, s. 334-435, 438-442. For tiden derefter egne – uafsluttede – undersøgelser og Max Iversens i note 3 citerede bog.
3. Denne artikel vil ikke beskæftige sig videre med forbudte udenlandske bøger i Danmark, da dette ligger uden for pligtafleveringslovens perspektiv. Herom Max Iversen: *Forbudte bøger. To aarhundreders beslagte og konfiskerede værker. En annoteret bibliografi*, 1948; og John T. Lauridsen: *Forbudte ord og billeder, Magasin fra Det kongelige Bibliotek* 8:3, 1993, s. 97ff.
4. Ilsøe: Historisk censur (se note 1), s. 45f.; Jesper Düring Jørgensen: *Forbudte og undertrykte bøger, Nordisk tidskrift for bok- og biblioteksväsen* 79, 1992, s. 118-120.
5. I stedet henlå arbejderne som manuskriptter, hvad bl.a. Ilsøe: Historisk censur (se note 1), s. 53f. giver adskillige eksempler på.
6. Danske Lov 2-21. Jfr. Henning Matzen: *Kjøbenhavns Universitets Retshistorie 1479-1879 I*, 1879, s. 212-219, om universitetet som censor.
7. Det er ikke korrekt, når Düring Jørgensen: *Forbudte og undertrykte bøger* (se note 4), s. 124, hævder, at et eksemplar af værket først kom til Det Kongelige Bibliotek i 1803.
8. Harald Ilsøe: *Bøger der gik den anden vej. Det Kongelige Biblioteks dubletudskillelser gennem tiderne, Fund og Forskning* 37, 1998 (under udgivelse).
9. P.M. Stolpe: *Dagspressen i Danmark* 2, 1879, s. 294f.; L. Koch: *Bidrag til Censurens Historie under Frederik V, Historisk Tidskrift* 6, 2, 1889-1890, s. 87f.
10. Som påpeget af Harald Ilsøe: *Fra bytteobjekt til nationalobjekt. Pligtafleveringen 1693-1783, Den trykte kulturarv. Pligtafleveringen igennem 300 år*, red. Henrik Horstbøll og John T. Lauridsen, 1997, indebar 1732-ordningens bestemmelser om aflevering af boglister til politiet i praksis muligheden af, at dette kunne udnytte ordningen som instrument i jagten på distribution af ucensurerede tryk.
11. Det gjaldt 1773 alle skrifter af Chr. Thura, en dom der senere blev formildet til deres konfiskation. *Luxdorphiana* 1791, s. 157-182. Det Kongelige Bibliotek har i dag Thuras skrifter bl.a. takket være eksemplarer i Hielmstiernes samling.
12. E.C. Werlauff: *Historiske Efterretninger om Det store kongelige Bibliotek i Kiøbenhavn*, 2. udg. 1844, s. 110f.
13. Bl.a. i Ehrencron-Müller: *Forfatterleksikon* (se note 2) og hos Koch: *Bidrag til Censurens historie* (se note 9). Sagen med legationsråd A. Schumacher i 1757 er et skoleeksempel herpå.

14. *Les Plaisirs de l'amour ou recueil* 1-3, Paris 1782, er et af de værker med galante historier og pikante illustrationer, der også har P. F. Suhms navnetræk på bindet. Om dette bibliotek: Chr. Bruun: *Peter Frederik Suhm. En Levetidsskildring*, 1898, s. 371-399.
15. Matzen: *Kjøbenhavns Universitets Retshistorie* (se note 6), s. 217.
16. Werlauff: *Historiske Efterretninger* (se note 12), s. 188.
17. Edvard Holm: *Hovedtræk af Trykkefrihedens Historie*, 1885; Harald Jørgensen: *Da censuren blev opgivet*, 1970.
18. Iversen: *Forbudte bøger* (se note 3), s. 43; Povl Ingerslev-Jensen: *P. A. Heiberg. Den danske Beaumarchais*, 1974, især s. 92ff.
19. Om forbudene, se Elias Bredsdorff: *Goldschmidts Corsaren*, 1962 (rev. udg. 1977); *Corsaren. M. A. Goldschmidts årgange 1840-46*. Efterskrift af Uffe Andreassen, 1981, s. 50-59; M. Goldschmidt om den første konfiskation i Livserindringer og Resultater, *Udvalgte Skrifter* 6, 1910, s. 141.
20. Jfr. udgiveren Uffe Andreassen i efterskriften til udgaven 1981 (se note 19), s. 53, 61f.
21. Henrik Horstbøll og John T. Lauridsen, red.: *Den trykte kulturarv. Pligtafleveringen gennem 300 år*, 1997; her aktstykke 29.
22. Sst., aktstykke 30.
23. Forbud og beslaglæggelse kræver en retskendelse, som det påhviler politiet at offentliggøre i *Statstidende*. Efter offentliggørelsen er videre udbredelse af det pågældende skrift forbudt. Forbudet gælder naturligvis også alle biblioteker.
24. Aage Welblund: *Beslaglagte Bøger i Danmark II*. P. A. Worm: *Tiggerne, Philobiblon* 4, 1951-1952, s. 17-24.
25. Iversen: *Forbudte bøger* (se note 3), s. 31f.; Henrik Tamm: *Højesteretssagen mod Herman Bang*. Om litteraturens frihed i henhold til straffelovens § 234, *Juristen* 1952, s. 181-192; Aage Welblund: *Beslaglagte Bøger i Danmark*. III. Herman Bang: »Haabløse Slægter«, *Philobiblon* 4, 1951-1952, s. 53-59; Mette Winge: *Omkring Haabløse Slægter*, 1972.
26. Horstbøll og Lauridsen: *Den trykte kulturarv* (se note 21), aktstykke 34.
27. Om en enkelt beslaglæggelsessag i 1850'erne, se Aage Welblund: *Beslaglagte Bøger i Danmark*. I, Frederik Schaldemose og hans »Prikkeltorne«. *Philobiblon* 3, 1949-1950, s. 85-91.
28. Det Kongelige Biblioteks arkiv E 131. Fortegnelsen s. 31. Flertallet af bøgerne blev unddraget benyttelse på samme dato, den 16. marts 1888.
29. Max Iversen: *Forbudte bøger* (se note 3), s. 45, skriver fejlagtigt, at *Syk Kjærlighet* var den eneste af Jægers bøger, som var forbudt i Danmark.
30. Forbudt i Norge, og det danske politi forbød import til Danmark. Julius Clausen: *Forbudte Bøger i ældre Tid, Hvem skrev hvad*, 1945, s. 600.
31. Iversen: *Forbudte bøger* (se note 3) s. 34; Kristian Hvidt: *Edvard Brandes. Portræt af en radikal blæksprutte*, 1987, s. 309ff. Da bogen senere blev frigivet, kan dette være sket før fortegnelsens affattelse.
32. Iversen: *Forbudte bøger* (se note 3), s. 46ff., Aage Welblund: *Beslaglagte Bøger i Danmark*. IV, Martin Jørgensen: *Livsnødelse, Philobiblon* 4, 1951-1952, s. 109-118.
33. *Højesteretstidende* 1893, s. 580ff.; *Ugeskrift for retsvæsen* 1894, s. 25; Tage Kaarsted: *Ove Rode – en politiker bliver til*, 1963, s. 87-90; Lisbeth Worsøe-Schmidt: *Dansk forfatterforening 1894-1994*, 1994, s. 129f.
34. Det Kongelige Bibliotek har et eksemplar af den konfiskerede bog, men det synes at være en senere erhvervelse, da det er indbundet i et tarveligt bind uden rygtitel.
35. *Dansk skønlitterært forfatterleksikon* 2, 1960, s. 265; Kaarsted: *Ove Rode* (se note 33), s. 89f. De »slibrige« steder i *Smukke Ven!* blev udeladt i alle optryk til op i 1960'erne.
36. *Højesteretstidende* 1875, s. 125.
37. Iversen: *Forbudte bøger* (se note 3), s. 55f.
38. Sst., s. 49.
39. I det følgende trækkes kun på Det Kongelige Biblioteks erfaringer som pligtafleveringsinstitution.
40. Emil Rasmussen: *Løgnens Riddervagt*, 1917; *Højesteretstidende* 1918, s. 255; *Ugeskrift for Retsvæsen* 1918, s. 721; Iversen: *Forbudte bøger* (se note 3), s. 50f.; Jesper Düring Jørgensen: *Tyske forsøg på kulturpropaganda i Danmark under den første verdenskrig*, *Fund og Forskning* 26, 1982-83, s. 146f., 150.
41. Iversen: *Forbudte bøger* (se note 3), s. 216 (hvor pseudonymet fejlagtigt opgives som Carrell); *Dansk skønlitterært forfatterleksikon* 1, 1959, s. 216.
42. Broby-Johansen udgav kort efter sin forsvartale i retten, og ved den senere genudgivelse 1960 tilføjes den oplysning, at konfiskationen fandt sted allerede dagen efter udgivelsen (*Imprimatur*, 1960, s. 12).
43. *Dansk skønlitterært forfatterleksikon*, 1, 1959, s. 56.
44. Jesper Vang Hansen: *Højrekestremister i Danmark 1922-1945*, 1982, og Det Kongelige Biblioteks arkiv: E 133 *Henlagte Tryksager 1902-1940*.
45. Det drejer sig om *Sex og Samfund* 2 og 3, 1937, og 1, 8 og 9, 1938. Om beslaglæggelserne dels højesteretsdommene af 5. og 6. oktober 1938, dels Bo Elbrønd-Bek og Ole

- Ravn (red.): *Sex og Samfund*, 1975, og Elias Bredsdorff: *Revolutionær humanisme. En introduktion til 1930'ernes venstreorienterede kulturtidsskrifter*, 1982, s. 219f.
46. Ole Ege: *Erotiske drømme*, 1992; Lauridsen: Forbudte ord og billeder (se note 3), s. 102ff.; Erik Nørgaard: *Pikanterier, Ud & Se*, januar 1995, s. 32-34.
  47. Erik Dal: *Bibliotheca Danica 1482-1830* og Catalog over det store kongelige Bibliotheks danske og norske Afdeling, *Danske opslagsværker* 1, red. Axel Andersen, 1977, s. 267.
  48. Hans Hertel, udg.: *Mr. Henderson i forbifarten. 46 samtidshistorier*, 1975, s. 39f.
  49. Leif Blædel: *Sagen om Fanny Hill*, 1965.
  50. Jens Haugaard Jensen, Erik Hansen og Lilla Voss: *Sociale studier. Kriminalitet, prostitution og fattigdom i Århus ca. 1870-1906*, 1975, s. 162f., 184; og i Erik Nørgaards bøger.
  51. *Københavns Politi's IV Politispektorat 1. april 1902-1. april 1952*, 1952, s. 9.
  52. V. Fr. Hendriksen: Pornografi og bekæmpelse af dens udbredelse. *Politiet. Tidsskrift for Politivæsen* 1938-39, s. 348.
  53. Det er en af hovedkilderne for Iversen: *Forbudte bøger* (se note 3), s. 38-42, 50f., 54f., 56-59.
  54. Horstbøll og Lauridsen: *Den trykte kultur* (se note 21), aktstykke 73, 74.
  55. Nørgaard: *Pikanterier* (se note 46), s. 33.
  56. Ingrid Illsøe: *Danske Afdeling. Studie- og særsamlinger. En vejledning*, 1990, s. 25.
  57. Det Kongelige Biblioteks arkiv: A 9, 6126. Brev fra Udenrigsministeriet 2. juni 1943.
  58. Gerhardt Eriksen: *Nic. Blædel*, 1994, s. 201f.
  59. Forlagets brev er indklæbet i bogen.
  60. Det Kongelige Biblioteks arkiv: A 9, 6126. Brev fra Justitsministeriet anf. dato. Jfr. *Hvem skrev hvad*, 1945, s. 598. Supplerende oplysninger som forfatterfornavn og trykår er i en del tilfælde indsat af mig.
  61. Vilh. la Cour: *For dansk Domstol under Besættelsen*, 1945.
  62. Soya: *Dansk Retfærdighed – naar tyskerne er i Landet. En Pjece*, 1945; og Poul Carit Andersen: Historien om »En Gæst«. Efterskrift til *En gæst*, 1966, s. 141-192.
  63. Danske Afdeling, Henlagte Sager (protokol 1940ff.) under 1941. I øvrigt om politiets afleveringer af beslaglagte skrifter, Det Kongelige Biblioteks arkiv: F Korrespondance Danske Afdeling 1936-41, brev 19. februar 1941, hvor der indkom: *Se Kendsgerningerne i Øjnene, Den fulde Sandhed..., Rene Folk med rene Hænder, Hvem er de Folk og Om at sige ja og nej*.
  64. C. M. Woel: *Bibliografisk Fortegnelse over Soyas Arbejder*, 1946, s. 12; *Dansk skønlitterært forfatterleksikon 1900-1950* 3, 1964, s. 299; *Meddelelser fra Rigsbibliotekaren* 24:2, 1973, s. 13.
  65. Tage Hind: *Med Ordets Sværd; Danmark under Besættelsen*, 2, red. Vilh. la Cour, 1947, s. 592.
  66. John T. Lauridsen: »Sprællemændene« – dansk nazisme i karikatur, *Fortid og Nutid* 1996, s. 229f.
  67. Danske Afdeling, Henlagte Tryksager (protokol 1940ff.) under 1940.
  68. For avisensuren, se Laurits Bindsløv: *Presen under besættelsen*, 1960.
  69. John T. Lauridsen: Censuren til trods. Opbygningen af Det kongelige Biblioteks samling af illegale tryk fra tiden 1940-1945, *Magasin fra Det kongelige Bibliotek* 9:4, 1995, s. 3-22, og samme: »Undergrundspresen« i Danmark 1940-45. *Samlinger. Litteratur, Fund og Forskning* 36, 1997, s. 263-287; Danske Afdeling, Henlagte Tryksager (protokol 1940ff.) under 1942 og 1944.
  70. Iversen: *Forbudte bøger* (se note 3), s. 46; John T. Lauridsen: *De danske nazister 1930-45. En forskningsoversigt*, 1995, s. 10-12; Danske Afdeling, Henlagte Tryksager (Protokol 1940ff.) under 1946 og 1952 (sidstnævnte sted er *Liste over danske fra Aarhus, som har forbrudt sig 1940-45*, klausuleret for 75 år).
  71. Det Kongelige Biblioteks arkiv: E 133 Henlagte Tryksager 1902-1940, hvortil henvises for det følgende. Protokollen blev revideret i efteråret 1940 og de stadig klausulerede overført til en ny protokol med nye numre. Der er i øvrigt en udpræget parallel mellem klausulering af tryk i Danske Afdeling og af håndskrifter i Håndskriftsafdelingen.
  72. Se *Pligtafleveringen i Fremtiden*. Intern rapport udført af en arbejdsgruppe nedsat af Overbibliotekaren 10. marts 1986, bilag 2: Brev til Kulturministeriet 4. februar 1986, hvor det foreslås at unddragelsesretten kombineres med udskydelsesret med hensyn til tidspunktet for afleveringen.
  73. Historikerne Tage Kaarsted og Bent Jensen brugte eksempelvis bindet i deres studier i henholdsvis 1960'erne og 1970'erne, før klausuleringens ophævelse.
  74. Henry Bruun medtager andre titler, hvor Det Kongelige Biblioteks eksemplar er båndlagt. Det gør *Dansk skønlitterært forfatterleksikon 1900-1950* også. F. eks. den her medtagne Asta Lund-Larsen: *Evighedsblomster*, som ikke har været ukendt endsi-ge klausuleret for værkets redaktion.
  75. *Dansk biografisk leksikon* 11, 1982, s. 417.
  76. Bertel Bing: *Københavnske Presseforhold omkring Verdenskrigen*, 2. udg. 1921; H. H. Brøchner: *Avisen – Oplysning eller Forretning?*, 1947; Stig Andersen i *Information* 29-30. juli 1978.
  77. Hertil kommer givetvis et antal anmelder-eksemplarer af bogudgaven.

78. Horstbøll og Lauridsen: *Den trykte kulturarv* (se note 21), aktstykke 70, 71, 98, 100.
79. *Pligtafleveringen i Fremtiden* (se note 72), bilag 2: Brev til Kulturministeriet 4. februar 1986.
80. Iversen: *Forbudte bøger* (se note 3), s. 55. Det Kongelige Biblioteks arkiv: E 133 Henlagte Tryksager 1902-1940 og Danske Afdelings protokol over henlagte tryk fra 1940.
81. Lise Hesselager: »The dust of one age is the gold of another«. Om pligtafleveringsbestemmelserne. Optrøkt i sammes: *Til guld skal det blive ... Biblioteksfaglige afhandlinger 1972-1987*, 1988, s. 67-89. Citat s. 87.
82. *Pligtafleveringen i Fremtiden*, (se note 72), bilag 2: Brev til Kulturministeriet 4. februar 1986.
83. Grethe Jacobsen og Harald v. Hielmcrone: Notat om Revision af Pligtafleveringsloven, Juni 1995, s. 20.
84. Horstbøll og Lauridsen: *Den trykte kulturarv* (se note 21), aktstykke 98, 100.

Folketællinger og folketal

Omkring folketællingen i Middelfart 1787

Harriet M. Hansen

Fortid og Nutid december 1997, s. 289-297

Gennem en konkret undersøgelse stiller Harriet M. Hansen spørgsmålstegn ved pålideligheden af folketællingen i 1787. Hun kan gennem sin undersøgelse, hvor hun samtidig demonstrerer en række andre kilder til befolkningsudviklingen, klart eftervise, at folketællingen for Middelfart købstad langt fra medtog alle byens borgere.

Harriet M. Hansen, f. 1952, cand.mag., museumsinspektør ved Middelfart Museum og leder af Middelfart Byarkiv.

Da Middelfart fejrede 500 års købstadsjubilæum i 1996, skrev Middelfart Museum ved Peter Dragsbo og Harriet M. Hansen en byhistorie, en oversigt over Middelfarts historie fra grundlæggelsen i 1200-tallet frem til bygningen af den første Lillebæltsbro.¹ Hermed er der for første gang forsøgt at skabe et samlet billede ud af de brikker til et puslespil, som vor viden om Middelfart er. Et af de mest konkrete resultater af arbejdet med byhistorien blev imidlertid en mere præcis forståelse af, hvad vi *ikke* vidste, og hvilke undersøgelser, man burde tage op. Således havde vi måttet gøre meget lidt ud af 1700-tallet, hvad der selvfølgelig ikke har undgået vore anmelderes opmærksomhed.² Et af de helt centrale emner, der kun er overfladisk berørt, er befolkningsudviklingen i Middelfart i det 18. århundrede.

I *Middelfarts Historie* beskrev vi udviklingen fra i hvert fald 1760 som en periode i vækst.³ Det gjorde vi vel vidende, at folketallet i følge folketællingen 1769 var på 735 personer, i 1787 på 651 personer og endelig 1.019 personer i 1801. Hans Chr. Johansen har i *Dansk Socialhistorie* 4 brugt Middelfart

som eksempel på »den lille købstad« over for den store by Odense,⁴ og på basis af folketællingen 1787 viser han, at byen i 1787 har en meget lille social differentiering og næsten ingen egentlig underklasse. Problemet med dette resultat er blot, at det måske netop kunne være gruppen af mindre-bemidlede og fattige, der ikke blev talt med i 1787.

Befolkningsudviklingen 1769-1787 betød en tilbagegang på 84 personer (11%) og en voldsom stigning 1787-1801 (68%), og dette svarede kun dårligt til vort generelle indtryk: Vi så en mere harmonisk udvikling, ikke mindst på grund af den vækst i antallet af ejendomme, der fandt sted. På grundlag af grundtaksationerne 1682-1801 kunne vi opstille skemaer for grunde, haver og øde pladser inden for byen. I 1682 havde specielt byens store baggade, Søndergade, været meget spredt bebygget med kun enkelte huse på gadens nordside. Efter 1750 begynder husrækken at blive tættere, og op mod år 1800 synes sydsiden samt den vestlige del af nordsiden at være udbygget. Gamle haver i Knorre- og Smedegade fik huse og beboere, og der be-

gyndte at komme bebyggelse uden for Østerport og Vesterport (mod Hinds-gavl). Brandtaksationerne understøtter denne historie: 179 huse i 1761, 192 i 1771 og 200 i 1781 (incl. kirken). I 1801 er der kommet 5 huse mere til - stigningen ligger derfor snarere før end efter 1787.

Selvfølgelig er vækst i huse ikke det samme som vækst i befolkningstal. Men antallet af ledige huse er mistænkeligt stort i 1787-folketællingen: 27 huse ud af 200 – 13 %. Heriblandt Agent Ivarsens hospital, der var oprettet i 1767 som asyl for 4 værdige fattige. Dette solide grundmurede hus med have og port til gaden skulle altså stå tomt. I husene nr. 14, 18, 125, 165 og 193 kunne man forvente en enke – hun (evt. ægtemanden) kendes i huset før 1787, og hun er fundet igen i husføringsprotokollen 1790 og senere. Men husene er anført som ledige, og enkerne figurerer ikke andetsteds i folketællingen.

I *Middelfarts Historie* måtte vi nøjes med at konstatere mistanken om en generel underregistrering i 1787. Men efter det hektiske jubilæumsår har vi kigget nærmere på spørgsmålet. For på forhånd helt at afvise folketællingens tal kunne vi heller ikke: Middelfart havde været garnisonsby frem til 1785 – så de tomme huse kunne faktisk have været soldaterbarakker, som der i 1787 ikke længere var behov for. Kraftig indvandring kunne også forklare den store stigning i 1790'erne, bl.a. kom der en klædefabrik til byen, hvis arbejdere kunne bidrage til at fylde byen igen! Endelig kunne det være, at der var et betydeligt fødselsoverskud i byen, der bevirkede en kraftigt voksende befolkning. Det sidste lod sig dog hurtigt afvise.⁵

Selvfølgelig er det ikke første gang, man er stødt på problemer omkring folketællinger. Faktisk bruges kombinationen af en periode i tilbagegang efterfulgt af en periode i kraftig frem-

gang til at lokalisere mistanken om underregistrering i en folketælling. En helhedsundersøgelse af 1787-folketællingen findes ikke, men Hans Chr. Johansen har i *Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede* foretaget undersøgelser af 26 landsogne, svarende til 1 % af Danmarks landbefolkning, og i dette materiale er der ikke tale om bemærkelsesværdig underregistrering i 1787-tællingen: Man må i denne første folketælling, hvor navne på individniveau er bevaret, regne med en generel underregistrering på 2-9 %.⁶ Tilsvarende brede undersøgelser er ikke foretaget for 1801, men enkeltstudier har dog vist stor underregistrering i enkeltfogde, bl.a. på Fur og på Mandø. Poul Thestrup har opsamlet diskussionen omkring 1801-tællingen i sin artikel Folketællingens kvalitet – et absolut eller relativt begreb?, *Fortid og Nutid* 1990, s. 111-125, hvor han ud fra signifikant befolkningsudvikling på sogneniveau kan konkludere, at 1787-folketællingen er klart den dårligste, at 1801-folketællingen er bedre, men dog væsentlig dårligere end niveauet for tællingerne 1834-1870. Thestrups resultater viser med hans egne ord en meget markant tendens, der gerne må blive fulgt op af detailstudier. I øvrigt fokuserer disse undersøgelser på landsogne, hvorimod der ikke foreligger sammenligninger på købstadsplan.

Et af de steder, hvor man ville forvente at kunne finde materiale til at vise udviklingen i befolkningen 1787-1801, er i ekstraskattematerialet.⁷ Ekstraskatterne blev opkrævet gennem hele perioden, og ligningslisterne indeholder lange rækker af fortegnelser over indbyggere, år for år, nogle gange måned for måned. Middelfart-materialet har dog kun navn på husstands-overhovedet – resten af husstanden står som tal (f.eks. 2 husstandsoverhoveder, 2 børn over 12 år, 2 tjenestefolk, 1 andet).

Ekstraskatterne for 1787 bekræfter imidlertid tallene for folketællingen: Stort set nævnes der ikke husstands-overhoveder i listen, som ikke findes i folketællingen. Naturligvis er langt færre husstande/personer talt med. Dels er børn uden 12 år i følge optællingskriteriet ikke talt med (231 børn i følge folketællingen), dels er der tale om skattelister, og ikke alle kunne/skulle betale skat.⁸ Da listerne er ført fjerdingvis ligesom matrikelnumrene og folketællingen, kan det let konstateres, at de to lister svarer godt overens: Tomme huse i folketællingen svarer til ingen skattebetalende husstand (det modsatte er selvfølgelig ikke altid tilfældet).

Tager man nu ekstraskattetallene år for år, burde man kunne få et billede af befolkningstallets udvikling. Nedenfor er anført udvalgte år:

Alle skattebetalere betalte for »husstandsoverhoveder« (en eller to) (her nr. I, »børn over 12« år (II), »tjenestefolk« (III) og »andre« (IV).

	I	II	III	IV	I alt
1787	265	38	65	18	386
1789	253	27	57	7	344
1791	261	19	48	5	333
1792	260	14	64	5	343
1793	408	127	136	30	701
1795	400	101	114	30	645
1797	397	93	116	56	662
1798	425	95	134	54	708
1801*	429	58	135	47	669

* liste pr. 1. januar 1801.

I disse tal er der imidlertid ikke tale om udvikling, men brud: Et niveau for husstandsoverhoveder på omkring 260, der pludselig springer til 408 i 1793. Dette spring kan ikke begrundes i en massiv indvandring. I skattematerialet ligger også af- og tilgangslisten for byen, og for 1793 var der en samlet

tilgang på 14 – og en afgang på 17 personer! Forklaringen må være, at optællingsprincippet må være ændret. Husstande i matrikel 8, 18, 71-75, 83, 88-89, 93, 98, 102-103, 107, 113, 125, 128, 129, 157, 161, 162, 163, 165, 179, 186, 192 er nu alle beboede med registrerede personer, hvor de før stod ledige, og i andre huse bor flere familier: M. 17, 26, 34, 37, 89 osv. En del af disse personer, der dukker op, synes at være enlige kvinder. Det kunne være spændende at se nærmere på det bureaukratiske system for at kortlægge, hvad grunden til denne ændring kunne være, men det må vi lade ligge i denne omgang.⁹

Når ekstraskattelisterne altså heller ikke kan bruges til at beskrive udviklingen i disse år, så syntes der kun en mulighed tilbage: At gå ind i materialet på individniveau for dermed i praksis se, om det kan lade sig gøre at finde folk, der »burde« være talt med og ikke er det.

Operation supplement 1787

Udgangspunktet for eftersøgningen har været eftersøgning på familieniveau: Eksempelvis er Simon Murmester ikke med i folketællingen, men betaler næringsskat i 1787. Det førte til eftersøgning af kone, børn, død m.v.. Således findes han i 1760'erne som husejer, og hans giftermål og død er registreret i kirkebøgerne. Hans børns dåb er noteret, hans datter Anne på 10 år blev begravet i juni 1787, han er fadder i 1788, nævnt i folketællingen 1801 og i fattiglisten 1803, hvor det fortælles, at han har boet her i 50 år. Resultatet blev, at Simon Jepsen sammen med kone og mindst to børn var hjemmehørende i byen i juli 1787. På tilsvarende måde er alle navne, der dukker op 1787-1801, taget i betragtning og vurderet, og en »ekstra-liste 1787« udarbejdet.

Det er ikke altid nok at lokalisere folk før og efter 1787. Folk rejste faktisk frem og tilbage. Det er således tilfældet med trompeter Ritz og hans familie. Ritz giftede sig i 1778 med en Middelfart-pige, og de fik deres første børn her. Senere optræder enken med børn, men dels gennem konfirmandlisterne, hvor det viser sig, at de næste børn er født på Sjælland, og dels gennem et skøde, hvor trompeter Ritz, forhen i Middelfart, nu bommand ved Ortvig Bom på Sjælland, sælger sit hus, fremgår det, at familien har forladt byen inden 1787.¹⁰ Siden er enken vendt tilbage til sin hjemby.

Det skal straks siges, at en supplementliste aldrig kan blive komplet. Man fanger de bofaste, men ikke de flyvske.¹¹ I folketællingen 1787 optræder f.eks. Jørgen Plengs kone, Christiane Erichsdatter, med børn. Denne familie ville man aldrig have vovet at tage med, hvis den ikke allerede havde stået der: Bortset fra et barns dåb i 1785 og ekstraskat i 1786/87 træffer vi overhovedet ikke Jørgen Pleng eller hans kone. De er ikke gift her, de andre børn er ikke født her, børnene er ikke konfirmeret eller gift her, ingen af navnet Pleng er døde her. De optræder ikke i skøde- og panteprotokollen, ikke i fattigmaterialet, etc. etc.

Det er især familieoverhoveder, der er ledt efter – voksne mænd og kvinder med egen husstand. Større børn er ikke systematisk fundet frem, for kun børn under 10 år kan forventes at findes sammen med forældrene, og ikke engang det er sikkert.¹² Hvor unge mennesker opholder sig fra konfirmationsalderen, til de bliver gift, har vi ikke en chance for at vide. Slet ikke i Middelfart, hvor aldersangivelserne er så lemfældige i 1787-tællingen, at man end ikke skal begynde at lede efter en tjenestepige Maren Hansdatter, 17 år.

Endelig skal det bemærkes, at det normalt ikke er muligt at se, hvor i byen en funden familie har boet i juli

1787. Selv om mange familier boede i årevis, ja i generationer, i samme hus, så flyttede andre ustandselig rundt, ofte på en os uforståelig måde.

Den største vanskelighed er naturligvis brugen af navne. Ikke bare det, at mange hedder det samme: Hans, Peder, Niels osv. Maren, Karen, Anne, for blot at nævne nogle få gængse navne. Kvinder optræder desuden ofte kun med deres mands navne, Peder Aalborgs enke, Birthe Madses, eller bare titel Anne Betjents. Der er også en vis mulighed for at mandens navn blandes med hendes, som når Ursula Hansdatter, enke efter Peder Jørgensen handskemager, optræder i 1801 som Ursula Jørgensdatter. Kun det, at hun er husejer og »altid« bor i M. 18, sikrer hendes identifikation. Dobbeltnavne, ikke mindst hos kvinder, kan naturligvis give problemer, en Anne Cathrine kan nemt optræde som Cathrine. Men også mændene kan forveksles: Byen har således to, der hedder Hans Pedersen Wiis. Den ene er søn af Peder Nissen og optræder lige så tit som Hans Nissen eller Hans Pedersen Nissen. Problemet er velkendt i alle tilsvarende undersøgelser, og den største fare i dette tilfælde ville være, at en og samme person kommer med under to navne.

Centralt i undersøgelsen står kirkebogsmaterialet.¹³ Frem til 1796 er indførslerne desværre meget kortfattede, men da Thor Melbye blev sognepræst, ændredes praksis: Først nu starter registrering af konfirmationer. Dåb, bryllup og begravelser ledsages af omfattende oplysninger om forældre, alder, fødested og -år, etc. Faktisk repræsenterer tiåret efter 1796 de bedste kirkebogsoplysninger i Middelfart overhovedet. D.v.s at familier i den periode, der bliver gift, får børn, konfirmeres eller dør, i stort omfang kan følges.

En egentlig familieronstruktion

på samtlige familier er ikke forsøgt. Men alle familier i folketællingen 1801, der ikke repræsenterede »kontinuitet« fra 1787, er forsøgt bestemt: Kom de før/efter 1787, er børnene født her etc. Heldigvis var der kun en familie i Middelfart, der i 1787 ikke tilhørte den lutherske kirke: Nemlig jøden Salomon Ballin. I kirkebøgerne indførtes jo ikke folk fra det mosaiske trossamfund, normalt ej heller katolikker, hvorimod reformerte hyppigt optræder. Det har dog vist sig, at disse fremmede familier lader sig finde på anden vis.

En guldgrube har været en hussøgningsprotokol fra 1790.¹⁴ Gennem denne protokol har bystyret søgt at få overblik over befolkningen, regnet i husstande, hvordan det stod til med det enkelte husstandsoverhovede, og hvilke belastninger fattigsystemet måtte komme ud for. Alle husstands-overhoveder skulle registreres, såvel ejere som lejere. En side pr. matrikelnummer. Når en lejer døde eller fraflyttede, skulle vedkommende slettes, og nye skrives ind. I bogen registreres erhverv (både nominelt og reelt, f.eks. »har borgerskab som købmand og kromand, men bruger aulingsdrift«), alder, helbredstilstand, og – som det, der gjorde kilden til en perle – om vedkommende var født i byen, eller hvor han kom fra og hvornår. Endelig registreres hjemmeboende børn.

Protokollen ser ud at være brugt gennem godt et år, fra august 1790 til og med året 1791. Desværre er ikke samtlige sider af protokollen udfyldt: 19 huse har således kun angivelse af ejers navn, og enkelte andre har kun meget få oplysninger. De mangelfulde oplysninger findes især på udlejningsboliger, men også købmand Rasmus Langå Schultz og bager Hans Jørgensen, begge velstående, indfødte middelfartere og boende i store gårde i Algade, nævnes kun ved navn.

Protokollen kan ikke bruges til statistik eller »folketælling« – hustruer,

tjenestefolk og andre i huset er slet ikke med, men hvor registreringen er god, tillader den en nem og direkte sammenligning med den 2 ½ år ældre folketælling. Oplysninger som »kom for over 20 år siden fra Vejlbysogn«, eller »kom i foråret 1790 fra Fredericia« fortæller straks, om vedkommende er kandidat til suppleringslisten eller ej. Samtidig ses, at der er en god og nøjagtig registrering af familiernes børn med antal og navne i begge kilder, hvorimod angivelsen af børnenes alder er rimelig god i hussøgningsprotokollen og mere end upræcis i folketællingen. Et eksempel:

Niels Holt snedker i nr. 17:
Han har følgende børn:

	1787	1790	Dåbs- registrering
Jørgen	14 år	20 år	21.2.1768
Mette Kirstine	10 år		4.10.1772
Boel Marie	7 år	14 år	6.10.1775
Johanne Maria	5 år	13 år	28.12.1777

Det skal bemærkes, at folketællingens aldersangivelse burde være løbende år, mens man i hussøgningsprotokollen øjensynlig brugte fyldte år.

Hussøgningsprotokollen viser samme beboelsesmønster som skattelisterne efter 1793 og folketællingen 1801: Der er kun få huse, der kaldes ledige, ofte er der flere familier eller tillejboende i husene.

Da det umiddelbart ser ud til, at mange småkårsfolk mangler i folketællingen, er fattigmaterialet gennemgået med særlig interesse.¹⁵ I 1803 blev der af den nye fattigkommission udarbejdet en liste over alle, der var kandidater til at modtage fattighjælp. Denne liste indeholder bl.a. oplysninger om, hvor længe vedkommende har boet i byen, og selv om det er 16 år efter folketællingen i 1787, viste listen at give gode informationer. Som supplement er brugt diverse fattiglister

fra 1790'erne, hvor man både i forbindelse med oprettelse af et spindehus i 1791 og ændringen af institutionen til en regulær fabrik uden for fattigvæsenet udarbejdede lister over mulige »arbejdere«. Svagheden i dette materiale er så, at man skal kunne godtgøre, at personen fandtes i byen i juli 1787.

1801-folketællingen er naturligvis også brugt. Hvor mange af disse personer er »nye« familier/ identiske med de familier, der boede her i 1787 – hvor mange kan følges tilbage til 1780'erne? Endelig har andre kilder fra byen være benyttet, bl.a. borgerskabs- og skifteprotokoller, skøde- og panteprotokoller, politiprotokollerne m.v. En navneliste med fuld dokumentation vil være tilgængelig på Middelfart Byarkiv.

Søgningens resultater

Det er bemærkelsesværdigt, at der i 1787 er ganske mange personer, der anføres som gift, men hvor ægtefællen ikke er registreret. Det kan undre, ikke mindst, da det er en »de jure«-registrering, der skal anføre dem, der er hjemmehørende, ikke dem, der blot er til stede. Adskillige søfolk på rejse er medtaget, så den gennemgående »fejl«, som f.eks. Musse Beck fandt på Mandø 1801,¹⁶ kan ikke findes i Middelfart.

15 mænd bor uden deres ægteviede hustru og 11 kvinder uden deres mænd. Hvor ægtemanden f.eks. er rytter eller soldat, er dette vel ikke urimeligt, men sværere er det at forestille sig, at de mange mødre med små børn skulle være ophørt med at bo sammen med familien. Et par eksempler: Ovennævnte snedker Niels Holts hustru Maren Pedersdatter er ikke anført, men hun er tilbage som enke i huset i 1801. I nr. 5 bor Hans Petersen Wiis uden kone – familien har 5 børn mellem 10 og 0 år, og hustruen blev introduceret efter sidste fødsel 10. juni –

kun 3 uger før tællingen fandt sted. I 1801 sad hun som enke i det fælles bo. Anders Brandts kone i M. 114 har to mindreårige børn og føder siden flere fælles børn med sin mand – skulle hun virkelig ikke være hjemmehørende her? Jens Geertsen, logerende i nr. 2, har været gift et par år, hans kone er gudmor i maj i Middelfart kirke – også hun glimrer ved sit fravær. I alt er der 25 sådanne personer, der er talt med.

Gennem grund- og næringstaktilister og ekstraskattelister 1787/1788 er fundet yderligere 8 husstande med i alt 16 personer, heriblandt den ovennævnte Simon Murmester. Et andet eksempel er skipper Jeppe Jacobsens enke, Mette Olufsdatter. Jeppe Jacobsen havde kort før sin død i 1785 solgt sit hus, matrikel 125, i Søndergade til byens matador, postmester Brandt, bl.a. under betingelse af, at hans kone måtte blive boende i huset aldeles frit i sin livstid.¹⁷ Hun dør i 1794.

Hussøgningsprotokollen fra 1790 var som allerede nævnt et fund. 30 husstande med i alt 70 personer er hentet herigennem. Mest fattige familier, men ikke udelukkende. Med Middelfart-øjne er en af de mere interessante den tidligere købmand Sabroe, der i 1790 måtte leve af andres hjælp: I 1762/3 var han blevet gift til en af byens ældste, store gårde på torvet og fået borgerskab som købmand, men 1767-69 måtte han sælge alle sine ejendomme. Familieoplysninger vil vide, at han skal være død i Vejle i 1801, og man har gået ud fra, at han var forsvundet fra Middelfart måske omkring 1770.¹⁸ Nu viser det sig, at han i 1790 boede i »Kapellanens lejevåninger«, noget af det ringeste udlejningsbyggeri i byen, og havde boet her i 32 år, dvs. at han havde opholdt sig i byen godt 4 år, før han fik den rige enke med egen gård. Gennem protokollen møder vi også for første gang navne på de værdige fattige, som havde fået bolig i »Sl. Agent Ivarsens hospital«. I byens store

gård, hvor kongerne i århundrede havde overnattet, boede Johan Gosman Mathiasen. Bare navnet viser tilknytning til byens top i mere end 100 år, idet den første Johan Gosman havde været præst i byen 1658-1680 og svigersøn af den store borgmester Claus Madsen. Navnet Johan Gosmand gik igen i efterslægten, og i slutningen af 1700-tallet fandtes såvel Johan Gosman Mathiasen som en Johan Gosman Holm. Men Johan Gosman Mathiasen er som den eneste af byens betydende mænd ikke taget med i 1787 til trods for, at han optræder løbende bl.a. i kirkebogen fra ægteskabet i 1779 gennem en række børnedåb. Grunden er sikkert, at han frem til 1790 var møller og vel boede på møllen uden for byen. Omkring 1790 er han altså flyttet ind i gården på Torvet, og i 1791 fik han borgerskab som avlsmænd. Da mølleren i 1801 er talt med under landsog-net, er Johan Gosman Mathiasen og familie ikke kommet med under byens suppleringsliste 1787.¹⁹

I Fattigkommissionens liste af 1803 er behandlet i alt »ukendte« 12 personer, der burde have været talt med i 1787 – med rekonstruerede familier bliver de til 23 personer. Her er bl.a. en Christian Vintappers enke, der efter mandens død får to børn uden for ægteskab, heraf den yngste døbt i Middelfart i 1786. Alle tre genfindes iøvrigt i Spindeskolens protokol 1791/92. Og den 17-årige Anne Margrethe, datter af afgangne markmand Christian Stephansen, hvis identitet leder videre ikke blot til faderen, men også til mor og halvsøster.

Sidste gruppe omfatter dem, der er fundet andetsteds og kan spores tilbage til årene før 1787. F.eks. gennem ekstraskatten 1793, folketællingen 1801 og navne, der dukker op i kirkebøgerne. Her bl.a. en række enker, der kendes før 1787 og som begravnes i Middelfart i årene efter. I disse mere spredte kilder er fundet i alt 36 personer, bl.a.

Anders Rasmussen, der fik udbetalt skolelegat i såvel 1786 som 1787 (dvs. han var kordreng). Hans far var død i 1780, hans mor og 2 søskende er registreret i 1787, men ikke Anders selv. Eller Maren Kniplekone, der optræder i kirkebogen 1786, da hun skal oplyse om faderen til hendes datter, Christian Vintappers enkes, uægte barn. Hun er med i fattiglisten 1791 og ekstraskatten 1793. Hun er speciel, fordi det ikke er lykkedes at finde hendes fulde navn, ej heller dødsregistrering m.v. Alligevel er hun taget med her, fordi det også er klart, at ingen Maren i tællingen 1787 dækker over hende.

Tilsammen giver det 166 personer, der efter alt at dømme var hjemmehørende i Middelfart i juli 1787. Og dette tal er et absolut minimum. Mere dybtgående studier i den enkelte familie og i et bredere materiale ville antagelig afsløre flere. Lægges disse til de 651 personer i selve tællingen, får vi i alt 817 personer, hvilket betyder, at der næppe var fald i befolkningstallet 1769-1787, snarere en vækst (her 11%), mens der frem til 1801 sker en forøgelse på 168 personer, svarende til en stigning på 25%.

Den store underregistrering i 1787 (mindst 20%) medfører naturligvis også, at ekstraskatten i Middelfart må have ligget på et alt for lavt niveau. Det var der naturligvis ingen i byen, der kunne have noget imod – provenuet gik direkte i kongens kasse. De forkerte – dvs. gennemgående for lave – aldersangivelser for børnene i folketællingen kan også ses som et forsøg på skatteunddragelse. Trods alt var det de samme mænd, der udførte folketællingen, som i det daglige stod for ekstraskattens opkrævning. I hvert fald må skærpelsen af ekstraskatten i 1793 have betydet bedre grundlag for tællingen i 1801, hvor der ikke er konstateret mangler i samme omfang. Med fattiglisten fra 1803 i hånden har vi mulighed for at checke i hvert fald

en del af en gruppe, der let kunne falde igennem. Nogle få herfra kan ikke genfindes – f.eks. Christian Vintapers enke og hendes søn Hans Peter. Der er et par gifte kvinder især fra fabrikken, der bor alene uden deres mænd, men ingen af disse synes at have opholdt sig i byen i 1800-1801. Men alt i alt ser det ud til, at 1801-folketællingen i Middelfart er ganske pålidelig – i hvert fald i sammenligning med 1787!

I 1801 var der 1.019 personer i Middelfart, fordelt på 224 husstande. Af disse er de 154 familier en direkte fortsættelse af familier, der boede her i 1787 – enten de samme personer eller næste generation.

33 familier uden Middelfart-tilknytning er kommet til udefra. Det er bl.a. 9 familier (45 personer) med klædefabrikør Koch i spidsen, der er tilknyttet klædefabrikken. Det er den nye præst, Thor Melby, den nye kapellan og den nye byfoged, der alle kommer med store familier, mens de gamle embedsfamilier er reducerede til en enke og en tjenestepige. Det er nye toldansatte, der stort set kommer udefra – det er småhåndværkere især fra oplandet, der er kommet til byen og en helt ny branche med to repræsentanter: apotekereren og distriktkirurgen. Den enlige jødiske familie er blevet til tre. Endelig er kammerherre Adellers nye grundmurede hus midt på Algade (opført efter den store brand i 1791) tilsyneladende blevet bolig for fornemme folk – en fru Gerdorff, en frøken Scheel, en kammerherre har trukket sig tilbage til Middelfart. Endelig sad der tre arrestanter på rådhuset, hvoraf de to kom fra Vends herred. Det var en konsekvens af, at dette herred i 1798 var lagt til Middelfart byfogedembede. I 1787 havde der slet ikke været arresterede, bl.a. fordi der slet ikke var politisager i byen mellem 1783-1789! Så 1790'erne havde bevirket en række ændringer i byen.

Et nyt sikkert tal for 1787-folketallet i Middelfart kan vi ikke fremtrylle. Men kun en bekræftelse på, at vi kan bibeholde vor opfattelse af en glidende vækstperiode i sidste halvdel af det 18. århundrede. Den by, vi ser i 1780'erne, er på mange måder lig den by, vi har kunnet se konturerne af i slutningen af det 17. århundrede: En by, der både har familier, der bor her i to-tre generationer, men hvor der løbende sker tilførsler af »nyt blod« i form af ægte-skaber, og hvor f.eks. købmænd udefra løbende slår sig ned. Byens store mænd i 1787, den gamle Agent Ivarsen og postmester Brandt, var ikke fødte middelfartere, men de giftede sig med lokale piger, kom til at have hele deres karriere i byen og satte begge deres præg på byen. På den anden side forsvinder mange unge ud af byen.

Og ser vi på den sociale gruppering i byen – ja, så er mønstret det samme som i 1680'erne: Algade/Brogade er det store hovedstrøg med de betydelige gårde og huse. Søndergade/Vestergade huser de mere beskedne. Bunden placerer sig især omkring Kirken, i det vi opfatter som gamle kirkeboder: Brogades østre side, Algades nordvestlige ende, samt i udlejningshusene i Søndergade. Et sted er de mange små familier dog forsvundet – ved Østerport. Hvor der i 1682 havde været mange småhuse, lå nu en stor gård, der havde opslugt alt omkring sig. Den var i 1787 og 1801 ejet af byens mægtigste mand postmester Brandt – og det sidste fristed for en lille familie, der dog nåede at få selvstændigt nummer ved matrikuleringen i 1781. Her indrettede han snart efter pakhus, Middelfarts første posthus. Men det 19. århundrede banker på i 1790'erne. Industri, en voksende offentlig sektor med flere ansatte – alt dette havde vist sig og ville udvikles mere, og snart kom den nye hovedlandevej og den øgede samfærdsel. Men det er en ganske anden historie.

Noter:

1. Peter Dragsbo og Harriet Merete Hansen: *Middelfart – fra færgeby til broby. Middelfarts historie 1200-1940*, 1996.
2. Se f.eks. Jørgen Mikkelsen i *Fortid og Nutid* 1996, s. 319ff.
3. Især s. 99f.
4. Hans Chr. Johansen: En samfundsorganisation i opbrud 1700-1870. *Dansk Socialhistorie* 4, s. 130ff.
5. I perioden 1769-1787 var der et overskud på 84 personer, 1788-1801 på kun 2. Selve niveauet for antal fødsler/dødsfald, der selvfølgelig er præget af store udsving, ændres ikke gennem disse år.
6. Hans Chr. Johansen: *Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede*, 1975. Se især s. 71ff.
7. Materiale i Landsarkivet for Fyn: Middelfart Magistrat. Ekstraskattemandtal.
8. Princippet var, at de rige i byen skulle betale ekstraskatten for dem, der slet ikke kunne betale, samt for dem, der kun kunne betale halv skat. Desværre er der i Middelfart-materialet på Landsarkivet for Fyn kun undtagelsesvis lister over de ikke-betalende.
9. En af forklaringerne kunne være byfogedskiftet i 1791, hvor den energiske, unge Johan Bluhme afløste den gamle Jørgen Basesen Lund. Byens protokoller bliver således gennemgående bedre ført i 1790'erne. Krav ovenfra om højere provenu og bedre registrering er også en mulighed. Det skete f.eks. i Vestsjælland i 1776, hvor en kgl. reskript af 29.4.1776 forårsagede en tilsvarende stigning. Jeg takker arkivar Jørgen Mikkelsen for henvisningen til hans ph.d.-afhandling *By – Land – Øvrighed. Studier i sjællandske købstæders økonomi og administration ca. 1740-1807 med særlig henblik på Korsør, Skælskør og Slagelse*, Institut for Historie, Københavns Universitet, oktober 1995.
10. Middelfart Byfogedarkiv. Skøde- og pante-protokol 1764-1794, fol. 386v (kopi i Middelfart Byarkiv).
11. Om vandringer se bl.a. Hans Chr. Johansen: *Befolkningsudviklingen* (se note 6) og Hans Chr. Johansen, red.: *Studier i dansk befolkningshistorie 1750-1890*, 1976
12. Om børns vandringer se også Birgit Løgstrop: *Bundet til jorden. Stavnsbåndet i praksis 1733-1788*, 1988, især kap. 9.
13. Middelfart sogn dækker såvel Middelfart Købstad som Middelfart Landsogn, der omfattede Middelfart markjorde, Hindsgavl og øen Fænø. Landsognet er holdt ude af denne undersøgelse. – Tællingen i landsognet skal findes under Kauslunde sogn (anneks til Middelfart).
14. Landsarkivet for Fyn: Middelfart Magistrat. Hussøgnings- og mandtalsprotokol 1790.
15. Landsarkivet for Fyn: Middelfart Magistrat. Diverse fattigsager 1747-1874. Arbejdsprotokol for uldmanufakturhuset 1791-1792.
16. *Fortid og Nutid* 1990, s. 97-110.
17. Middelfart Byfogedarkiv. Skøde- og pante-protokol 1764-1794, fol. 334r (kopi i Middelfart Byarkiv).
18. Chr. Behrendt: Borgmester Hans Nielsen Bangs Gaard i Middelfart, *Fynske Aarbøger* III, 1949, s. 357ff.
19. Møllen var den eneste bolig på Middelfart markjorder indtil slutningen af 1700-årene. Men den skarpe grænse mellem land og by var ikke så skarp endda. Således er organist Stein talt med under byen såvel i 1787 som i 1801, selv om han var lejer af et hus under Hindsgavl, der var bygget på den såkaldte Vesterløkke – en mark, der frem til 1696 havde hørt til Middelfart bymark, men da var blevet solgt til Hindsgavl og siden blev regnet under Hindsgavls jorder. Nogen sammenhæng mellem tællingen i byen, der blev foretaget af magistraten, og på landet, hvor den blev foretaget af præsten, kan ikke ses.

En ny periode i dansk stationsbyforskning

Henrik Gjøde Nielsen

Fortid og Nutid december 1997, s. 298-303

Debatanmeldelse af Henrik Zip Sane: *Stationsbyborgeren – en skabelsesberetning*. Farum 1900-1920, 1996, 568 s., 450 kr.

Siden midten af 1930'erne har de danske stationsbyer været genstand for periodisk mere eller mindre intensiv og omfattende udforskning. I første periode, fra 1935 til 1951, var det primært økonomer og geografer, der beskæftigede sig med stationsbyen. I anden periode, fra 1965 til 1979, var det etnologer og historikere, der behandlede problemerne, mens tredje periode, fra 1980 til 1992, stod i Stationsbyprojektets tegn. I 1980 iværksatte Statens Humanistiske Forskningsråd det store Stationsbyprojekt, til udforskning af stationsbyernes historie fra 1840 til 1940. Efter ophør af forskningsprojektet, overtog Selskabet for Stationsbyforskning projektets virksomhed, specielt i.f.m. publicering af de enkelte delprojekter, efterhånden som disse blev færdiggjort. Seneste udgivelse fra Selskabet, er Jørgen Fink's *Butik og værksted. Erhvervslivet i stationsbyerne 1840- 1940*, 1992, bl.a. an meldt i *Fortid og Nutid* 1992, s. 302-303, og af herværende forfatter i *Historisk Tidsskrift* 1994, s. 212-214. Siden da har der været stille om Stationsbyselskabet, om end virksomheden ikke er ophørt, hvilket jeg skal vende tilbage til.

Såvel Stationsbyprojektet som Selskabet for Stationsbyforskning så det, meget kort sagt, som opgaven i nogen grad at opsamle og imødegå den hidtidige forskning, og i høj grad at gennemføre systematiske undersøgelser

af emner med tilknytning til stationsbyerne generelt, hvilket betød, at man typisk udvalgte statistisk definerede grupper af stationsbyer, eller undersøgte specifikke emner i stationsbyer i givne regioner. Blot det etnologiske delprojekt koncentrerede sig om en enkelt bebyggelse.

Et gennemgående problem i såvel Stationsbyselskabets arbejder som i tidligere publikationer er, at man har haft ganske vanskeligt ved at få hold på analyseobjektet, ved at definere stationsbyen som forskningsobjekt og begreb, hvilket ikke er så forståeligt set i lyset af, at det faktisk først var med det store Stationsbyprojekt, man iværksatte en systematisk undersøgelse af de nye byer. Imidlertid har såvel hangen til statistisk definerede begreber som den manglende teoretiske afklaring betydet, at man til tider har opereret med et stationsbybegreb, som eksempelvis inkluderede byer uden station og uden jernbaneforbindelse, og i andre tilfælde opererede med byer, som var stationsbyer ved ét folketællingsår, ikke ved det følgende o.s.v. Problemet er for så vidt forståeligt. På den ene side har man arbejdet med en utilstrækkelig og mangelfuld litteratur, for så vidt angår den deciderede stationsbyforskning. På den anden side har de store, empiriske undersøgelser kostet betydelige kræfter, og har måske til tider været udført om ikke

på bekostning af, så dog uden de nødvendige teoretiske og begrebsmæssige overvejelser og afklaringer.

Stationsbyprojektet og -selskabet var henvist til ældre, ofte utilstrækkelige undersøgelser. Med projektet sættes fokus på disse, empirien udvidedes, og basis for dansk stationsbyforskning forbedredes betydeligt, såvel med hensyn til generelle undersøgelser med stationsbyen som objekt, som med hensyn til lokale studier og monografier. Denne forbedrede basis kunne danne udgangspunkt for en ny periode, en fjerde, i dansk stationsbyforskning; en periode, som nu er ved at slå igennem. Det er stadig Selskabet for Stationsbyforskning, der tegner sig for den vigtigste, samlede og systematiske udforskning, men samtidig finder selskabets resultater anvendelse i den nye, lokalhistoriske stationsbylitteratur, i hvilken man i forskellig grad og på forskellig måde tager afsæt i Stationsbyprojektet. Man kan i visse sammenhænge tale om, at Stationsbyprojektet har medvirket til en kvalitativ forbedring, en decideret videnskabeliggørelse, af dele af den lokalhistoriske litteratur. Allerede i 1993 udgav Margit Baad Pedersen bogen *Haslev fra landsby til stationsby*, og i 1995 fortsættelsen *Haslev by og mennesker*, den førstnævnte anmeldt i *Fortid og Nutid* 1995, s. 353. Margit Baad Pedersen, der stod for Stationsbyprojektets etnologiske delprojekt, inddrog naturligt nok erfaringerne fra Stationsbyprojektet i disse arbejder, men efter som Baad Pedersen var ansat ved projektet, kan disse publikationer, ud fra en overordnet betragtning, ikke siges at være ganske uhildede; Baad Pedersen var så at sige disponeret for emnet. Det samme forhold gør sig i en vis forstand gældende for Sidsel Eriksen, som i 1996 udgav den store monografi *Stationsbyens Samfund. Folk og foreninger i Grindsted 1880- 1940*. Sidsel Eriksen har tidligere publiceret en ar-

tikel i Stationsbyprojektets og -selskabets tidsskrift *Nyt fra Stationsbyen*, nr. 8, 1986.

Til disse mere eller mindre direkte Stationsbyprojektrelaterede arbejder, kom i 1996 *Stationsbyborgeren – en skabelsesberetning. Farum 1900-1920*, udgivet af Farums Arkiver & Museer, skrevet af Henrik Zip Sane, arkiv- og museumschef samme sted. Den 568 sider store bog er i almindelighed interessant som et usædvanligt stykke lokalhistorisk litteratur, og i særdeleshed interessant i forbindelse med studiet af stationsbyen, såvel konkret som historiografisk. I følgebrevet til anmeldereksemplaret af *Stationsbyborgeren* skriver Zip Sane bl.a., at bogens sigte er at være et bidrag til samt opgør med det store stationsbyforskningsprojekt, samtidig med, at bogen er et forsøg på en ny og anderledes lokalhistorie, som rækker ud over sognegrænsen, idet studiet af det konkrete lokalsamfund, ifølge Zip Sane, er at sammenligne med et case studie, som implicit også fortæller Danmarkshistorie. Der er med andre ord tale om et ambitiøst projekt, som da også indbragte forfatteren Ph.D.-graden, idet afhandlingen blev antaget til forsvar ved Danmarks Lærerhøjskole, Institut for pædagogik og uddannelsesforskning, den 12. juni 1996.

Generelt må det konstateres, at forfatteren løser sidste del af opgaven på overbevisende måde, nemlig i forsøget på at skrive en ny og anderledes lokalhistorie. Hvad angår første del af opgaven, nemlig at være et bidrag til og opgør med Stationsbyprojektet og Selskabet for Stationsbyforskning, er løsningen knap så overbevisende.

Det forhold, at afhandlingen er antaget til forsvar for Ph.D.-graden ved Danmarks Lærerhøjskole, har tilsyneladende også haft konsekvenser for afhandlingens ydre, såvel heldige som mindre heldige. Formatet på bogen er tiltalende, ligesom brødtekstsatsen er

behagelig at læse. Denne behagelighed har dog sin begrænsning i den smalle klumme. Den brede margin anvendes til margintitler eller stikord, som vel var tiltænkt en vejledende rolle, men som bør springes over, idet de virker forstyrrende på læsningen. Disse margintitler er til tider lidt for »pædagogiske,« som s. 31, *Lokale ønsker til en ny skolemæssig tilstand kunne imødegås ved en læreansættelse*, lidt for kluntede, som s. 45, *Muligheden for studiet af hovedspørgsmål vedr. købstadsinteresse og skolevæsenets rolle*, eller lidt for journalistisk-frisk-fyr-agtige, som s. 125, *Kredit og långivning op over skorstenen!*, med Zip Sane's eget udråbstegn. For formidlingens skyld havde det været bedre at undlade disse marginstikord, og i stedet forsyne brødteksten med velvalgte, deciderede klummetitler. Som det er nu, virker stikordene som nævnt dels forstyrrende, dels unødvendigt omstændelige og til tider overflødige i forhold til de oplysninger, som man læser i brødteksten. Bogens illustrationer holdes i hovedsagen inden for brødtekstens smalle klumme, og er desuden i visse tilfælde, især ved gengivelse af portrætter, henvist til margin, hvilket dels fylder satsbilledet med »støj« dels betyder, at det i øvrigt ofte fortrinlige billedmateriale ikke kommer til sin ret.

Er brødteksten således henvist til en uheldig smal spaltebredde, så fyldes siderne til gengæld uforbeholdent ud til kanten i bogens videnskabelige apparat, s. 497-568. Og når vi nu er ved det videnskabelige apparat, skal påpeges nogle ret graverende fejl i dette; som burde have været opfanget i en Ph.D.-afhandling. For det første er placeringen af notenumre i brødteksten inkonsekvent; notenumre placeres såvel før som efter citater. For det andet medfører fejl i noteapparatet, at det bliver ganske vanskeligt at anvende dette, og at kontrollere Zip Sane. Således henviser note 9 i brødteksten i

første kapitel, der i øvrigt nummereres som »0,« til note 8 og ikke 9 i noteapparatet, hvilket forplanter sig i resten af noterne til det pågældende kapitel, s. 497. Desuden er der rod ved tilbagevisning til tidligere numre i noteapparatet, ligesom der er deciderede fejl og mangler i litteraturlisten, f.eks. s. 553

Grafisk er bogen således ikke nogen skønhedsåbenbaring, og visse dele af teksten, specielt det videnskabelige apparat, havde vundet ved præcision og bedre korrektur. Disse forbehold er imidlertid til at leve med, når man går til den lokalhistoriske del af indholdet

At Zip Sane's bog er at betragte som et konkret bidrag til dansk stationsbyforskning, angives allerede i Villy Hansen's forord, s. 3. Som formand for bestyrelsen for Farums Arkiver & Museer er han den første til at ytre sig i bogen, hvilket sker med en påpegnings af, at stationsbybegrebet takket være Stationsbyprojektet i løbet af 1980'erne og 1990'erne har fået nyt liv som videnskabelig betegnelse, ligesom det anføres, at *Stationsbyborgeren* kan læses som Farums bidrag til den debat, der blev rejst gennem projektet.

Efter forfatterens forord, der primært anvendes til de nødvendige taksigelser, tager Zip Sane i sin indledning fat på at præsentere projektets centrale problemstillinger og begreber. Med hensyn til det lokalhistoriske projekt angives, at Sane frem for at spørge hvorfor, vil spørge hvordan, og at afhandlingen handler om borgerliggørelse, om nogle menneskers tilegnelse af en ny livsstil, en ny måde at opfatte sig selv og omverdenen på. Undersøgelsen bliver en studie i forandring, hvilket ord bevidst er valgt til fordel for udvikling, idet begrebet udvikling implicit indebærer en opfattelse af at bevæge sig mod noget højere, bedre, mens forandring betegner en ændring fra en tilstand til en anden. Det geografiske rum, som forandringen og forandringsprocesserne studeres i, er Farum nord

for København; det periodiske er tiden fra 1900, seks år før Farum fik jernbaneforbindelse, til 1920. Forandringer studeres via to analytiske tilgange, nemlig tilstandsstudiet og processtudiet, ligesom lokalsamfundet skitseres umiddelbart før og efter den kollektive læreproces, set henholdsvis udefra og indefra.

For så vidt angår den lokalhistoriske sammenhæng, forekommer problematiseringer og overvejelser, med inddragelse af relevante teorier og forklaringsmodeller, overbevisende, og den lokalhistoriske analyse er da også både grundig og sammenhængende. Zip Sane har virkeligt forstået at udnytte Farum som »laboratorium« for studiet af forandring. Gennem inddragelse af et uhyre omfattende kildemateriale, der oplistes i bogens vældige, til dels tematisk ordnede materialefortegnelse, kommer Zip Sane tæt ind på livet af såvel de enkelte aktører i historien, som på den udviklings- eller forandringsproces, i kirkeliv, forenings- og skoleliv, økonomiske og lokalpolitiske forhold o.s.v., der betyder, at Farum i 1920 faktisk er et helt andet samfund end det Farum, der i år 1900 var udgangspunktet. Som det sig hør og bør for en videnskabelig afhandling, er bogens 10 kapitler alle forsynet med opsamlende delkonklusioner, så læseren hele tiden holdes ajour med status i såvel udviklingen, eller forandringsprocessen, for nu at holde sig til forfatterens begreb, som m.h.t. analysens aktuelle stade.

Det er sjældent, men forfriskende, at læse en lokalhistorisk fremstilling, i hvilken læseren præsenteres for de teoretiske styringsmekanismer og for disses anvendelse i den løbende analyse. Sådanne fremstillinger skorter det på i dansk lokalhistorisk litteratur, ikke fordi historikerne ikke gør sig sådanne overvejelser, og lader deres arbejder styre af disse, men mere fordi, det læsende, og betalende, publi-

kum, som hovedregel er aldeles uinteresserede i den slags redegørelser, som imidlertid er uomgængelige i en videnskabelig afhandling.

Hvad derimod er fælles gods for Zip Sane og den traditionelle sognehistorie, »hjemstavnshistorien«, er de mange og meget lange citater fra samtidige kilder og erindringer, der findes over alt i bogen. I modsætning til sognehistorierne, når de er værst, står citaterne hos Zip Sane dog ikke uformidlede, men anvendes direkte i analysen, eller til angivelse af en situation eller en tilstand på et givet tidspunkt. Set i forhold til den lokalhistoriske del af projektet, må der således siges at være tale om en vellykket og velfunderet bog, der med rette har indbragt forfatteren Ph.D.-graden.

Med hensyn til bogens anden målsætning, at være et opgør med og bidrag til dansk stationsbyforskning, så lykkes denne kun halvt, nemlig i det forhold, at vi her har fået skrevet en lokalhistorisk stationsbystudie. Zip Sanes omgang med, forståelse for og analyse af dansk stationsbyforskning og de centrale problemer og begreber i denne, er nemlig aldeles ikke på højde med hans lokalhistoriske analyse.

Til en indledning må det slås fast, at Zip Sane ikke på noget tidspunkt forholder sig systematisk analyserende til Stationsbyprojektets resultater og definitioner, men blot inddrager disse periodisk, lidt groft sagt hvor det passer forfatteren, hvilket både resulterer i manglende overblik for læseren, al den stund det er en videnskabeligt funderet og udarbejdet stationsbyanalyse, vi præsenteres for, og tillige giver indtryk af om ikke manglende, så dog svigtende overblik over den hidtidige stationsbyforskning hos forfatteren. Således reduceres debatten i 1980'erne, som den bl.a. udspillede sig i debatten mellem Helle Askgaard og Niels Peter Stilling i *Fortid og Nutid*, 1988, s. 133-138, s. 138-144,

s.144, til blot at afsløre uenighed på mange områder, og en vedholdende hang til at få defineret ordet stationsby. Denne reduktion kan i en vis forstand siges at være korrekt, men foranlediger ikke Zip Sane til selv at gøre et generelt definitionsforsøg, hvilket forfatterens tilbagegriben til den tidligere forskning, specielt Niels Peter Stilling's *De nye byer. Stationsbyernes befolkningsforhold og funktion 1840-1940*, 1987, og Margit Baad Pedersen's *Stationsbyliv. Karise 1880-1940*, 1987, heller ikke medfører.

Mest uheldigt slår den manglende, generelle begrebsmæssige og teoretiske afklaring igennem, når forfatteren på s. 10 eksempelvis hævder, at: *stationsbyskabelsen var et element i købstadsborgerskabets underlæggelse af landdistrikterne som afløsning for det traditionelle købstadssamfunds økonomiske beskyttelse gennem de næringsmæssige læbælter... I denne forklaring indgår implicit en forestilling om, at det var købstadsborgerskabet, som eksporterede sin livsstil, sine værdier og idealer til stationsbyen. Købstadsborgerskabet bliver dermed det aktive element og stationsbybeboerne det mere passive element i forståelsen.* Her over for hævder forfatteren så s. 28, at med udbredelse af den borgerlige kultur på landet blev der ... *ikke tale om en indførelse af en købstads eller hovedstadsborgerlig kultur på landet. Der blev i stedet tale om en stationbyborgerlig kultur* (Sane's fremhævnings). Denne i nogen grad selvmodsigende påstand om, at stationsbyborgerne på den ene side spiller en passiv rolle i »forståelsen,« og at man på den anden side kan tale om en stationsbyborgerlig kultur, hvilket sidste jeg er enig i, må hænge sammen med Zip Sane's stadigt holdende sig forandringsprocessen for øje. Det vil sige, at man først kan tale om en stationsbyborgerlighed, når en vis grad af forandring fra landsbysamfund, med sammensmeltning af land-

bokultur og bykultur, er gennemgået. Indtil da spiller stationsbyborgerne, ifølge Sane, en passiv rolle. Det turde være muligt, at stationsbyborgerne i høj grad har opfattet sig selv som stationsbyborgere, også i stationsbyens tidlige periode, i byens ambitiøse periode, for nu at anvende et af de begreber i stationsbyforskningen, som der er relativt udbredt enighed om, og som Sane da også selv er opmærksom på. Her gør en for hårdnakket fastholden ved forfatterens egen udviklings- eller forandringsmodel sig tilsyneladende gældende. Modsat må man sige, at Zip Sane ikke falder i generaliseringsgrøften, men er opmærksom på, at stationsbysamfundene, lige som andre hele samfund, var komplekse enheder, hvilket da også foranlediger ham til, om end kun i noteform, at imødegå Niels Peter Stillings *mængdefikserede forestillinger* (s. 497).

På den ene side kan man hævde, at Sane's manglende generelle, teoretiske og begrebsmæssige afklaring i forhold til dansk stationsbyforskning generelt er uden betydning for analysen. Det ville den da også have været, hvis Zip Sane ikke selv så direkte henviste til og til tider anvendte resultaterne fra dansk stationsbyforskning. På den anden side henregner Sane selv sit arbejde til dansk stationsbyforskning, hvorfor denne del af Sane's videnskabelige og teoretiske baggrund burde have været ofret mere opmærksomhed, i lighed med de teoretiske overvejelser i etnologisk retning, der bærer den lokalhistoriske del af analysen.

Her har undersøgelsens objekt, dens geografiske og periodiske rum, kommet forfatteren til hjælp. Zip Sane har ikke, som Stationsbyprojektet, skullet undersøge udvalgte forhold i en række lokaliteter, der på en eller anden måde måtte defineres som stationsbyer, og har heller ikke skullet gennemføre en generelt bestemt undersøgelse af en enkelt stationsby, som man så har

skulle finde. Zip Sane valgte at undersøge Farum. Bebyggelse, befolkningsudvikling o.s.v. har kunnet konstateres eskalerende i tiden mellem 1900 og 1920. Farum, fik jernbaneforbindelse i 1906. Ergo er Farum en stationsby. Zip Sane har således ikke været nødt til selv at opsætte et generelt stationsbybegreb, efter som Farum er en stationsby, alene målt på en række hårde data i et begrænset tidsrum.

Konkluderende må det imidlertid gentages, at Henrik Zip Sane har leveret en meget grundig, lokalhistorisk studie, og at Zip Sane i sit arbejde da også har forstået at anvende de dele af den hidtidige stationsbyforskning, specielt Baad Pedersen's arbejde fra 1987, som han finder relevante og brugbare. At Zip Sane så ikke selv bidrager til den teoretiske og begrebsmæssige afklaring på det generelle niveau, er måske af mindre betydning, i hvert fald i Farum. Uomtvisteligt er det, at den tidligere stationsbyforskning også har haft betydning for Zip Sane's arbejde, og at man i Farum har øje for det særegne ved dansk stationsbyhistorie, jf. Villy Hansen's opfordring i forordet til andre arkiver og museer om også at udarbejde deres stationsbyhistorie, til anskueliggørelse af mangeartetheden.

Nu gør en svale eller to som bekendt ingen sommer. Jeg omtalte i starten Sane's arbejde som et af tegnene på en ny periode i dansk stationsbyforskning. Andre nye bidrag til genren er nævnt, og hertil kommer den mængde lokalhistorisk litteratur, »hjemstavns-litteraturen«, der har stationsbyen som emne, uden i øvrigt at gøre sig bekymringer om den videnskabsteoreti-

ske baggrund for den historiske forskning i forbindelse med netop denne bytype. Og så nævnte jeg indledningsvis Selskabet for Stationsbyforskning, der ikke har indstillet driften. Således udkommer efter planen i første del af 1998 Inge Bundsgaard's store undersøgelse af foreningslivet i stationsbyerne, d.v.s. et af de delprojekter under Stationsbyprojektet, der nu bliver færdiggjort, og publiceret af Selskabet for Stationsbyforskning.

Hvad angår den generelle debat og begrebsafklaring, vil jeg være ubeskednen nok til at nævne mit eget arbejde, *Stationsbyen som forskningsobjekt og begreb. En analyse af dansk stationsbyforskning 1935-1997*, som planlægges udgivet i 1997, ligeledes af Selskabet for Stationsbyforskning. I dette arbejde analyserer jeg dansk stationsbyforskning netop ud fra den overordnede, begrebsmæssige tilgangsvinkel, der både har virket befordrende, blokerende og forvirrende på den empiriske forskning, og den teoretiske baggrund herfor. Ligeledes argumenteres i bogen nærmere for den periodiske inddeling af dansk stationsbyforskning, som den kort blev omtalt i indledningen til herværende indlæg. Hvorvidt det lykkes mig at komme frem til en mere anvendelig, korrekt og frugtbar definition og argumentation, får fremtiden vise. Sikkert er det imidlertid, at dansk stationsbyforskning, efter nogle års Tornerosesøvn, nu er på skinnerne igen, såvel hvad angår den lokalhistoriske litteratur, som den generelle stationsbyforskning.

Anmeldelser

Michael Hertz: Et ministerium finder sin form. Landbrugsministeriet 1896-1923. København: G.E.C. Gad 1996, 360 s.

I 1996 fyldte Landbrugsministeriet 100 år, i øvrigt samme år som det agtværdige ministerium fik ændret sit navn til Ministeriet for Fødevarer, Landbrug og Fiskeri. Selve jubilæet blev bl.a. markeret med udgivelse af Michael Hertz' bog. Egentlig skulle det have været et værk der omfattede hele seklet, men omstændighederne gjorde at opgaven blev fokuseret på baggrunden for ministeriets oprettelse og dets virke i de første tre årtier. Med Hertz som forfatter er den opgave lagt i kompetente hænder. Som ansvarlig for Rigsarkivets sager vedrørende Landbrugsministeriet og dets institutioner har han et indgående kendskab til ministeriets virke.

Det er netop det indre liv i departement og direktorater som har forfatterens særlige interesse. Han har meget ret, når han kritiserer den hidtidige landbrugsforskning for i høj grad at fokusere på organisationerne og det politiske niveau, medens centraladministrationens funktion og rolle ikke er undersøgt på samme måde. Til gengæld må man så også konstatere efter endt læsning, at ministeriet ikke spillede nogen rolle som selvstændig aktør i landbrugspolitikken. Der var udelukkende ansat jurister i departementet, og deres væsentligste funktion var at udarbejde love og bekendtgørelser som juridisk kunne holde vand. Kun på fiskeriområdet kom ministeriet til at spille en aktiv rolle i kraft af erhvervets dårlige organisering. Forfatteren noterer sig (s. 171) at *Organiseringen af fiskere i interessegrupper skete vist noget langsomt og senere sammenlignet med de øvrige erhverv*. Dette er ikke helt korrekt, idet Dansk Fiskeriforening blev oprettet allerede i 1884, hvilket også anføres. Problemet var imidlertid at foreningen både organiserede indvands- og det stigende antal havfiskere, samtidig med at repræsentanter fra forarbejdning, salg og flåde sad tungt på bestyrelsesposterne og ikke altid havde sammenfaldende interesser med fiskerne. Først i 1913 indtog en fisker formandsstolen, men helt frem til 1947 havde organisationen kun en fuldtids formand og en halvdagssekretær til at klare alle opgaver. I forhold til landbrugets gennemorganisering og udvikling af en stærk, selvstændig ekspertise er fiskeriets mangel på samme en forklaring på erhvervets lille gennemslagskraft.

Forfatteren fortjener ros for at give det ofte oversete fiskeriområde en udførlig omtale, hvilket også er en afspejling af hans konstatering, at sager vedrørende fiskeriet optog en ganske anseelig del af sagsbehandlingen i Landbrugsministeriet.

De første godt og vel hundrede sider giver en udførlig skildring af landbrugets forvaltning efter indførelsen af det ministerielle system i 1848 og frem til først oprettelsen af Landvæsen departementet under Indenrigsministeriet i 1894 og to år senere et selvstændigt ministerium. Vi får her en udmærket redegørelse for de forskellige overvejelser omkring dannelsen af et første erhvervsministerium, og forfatteren betoner i den forbindelse Agrarforeningens rolle og den betydning som lederen af Det Moderate Venstre, Frede Bojsen, havde. Ministeriet var i høj grad et resultat af forligspolitikken i 1890'erne, men det skal dog understreges at der kom tilsvarende ministerier i de fleste andre lande på samme tid. Michael Hertz' ambition om at skildre et ministeriums indre liv samtidig med at vi ser det i sammenhæng med de omgivende organisationer og den landbrugsøkonomiske udvikling lykkes ganske fint. Der er ikke tale om morskabslæsning, men vi har fået et væsentligt bidrag til dansk landbrugs- og administrationshistorie.

Flemming Just

Sanne Juhler Hansen og John Juhler Hansen: Et eventyr i stål og beton. Bygningen af den gamle Lillebæltbro 1925-1935. Middelfart Museum og MV-Tryk 1996. 216 s.

Som bekendt blev 1930'erne de store brobyggeriers epoke. Broer over Alsund, Lillebælt, Storstrømmen, Odesund, Vilssund og Limfjorden blev bygget og indviet. Det var også på dette tidspunkt, at de første seriøse planer om bygning af en storebælts-, øresunds- og østersøbro blev formuleret, men – i hvert fald for Storebælts vedkommende – bremset af krigen. Kolossale midler blev altså satset på infrastrukturen og på at binde det lille ørige mere effektivt sammen. Samtidig kunne man gøre en indsats mod arbejdsløsheden og spare udgifter til de mange og meget dyre færgeoverfarter, der ikke mindst var upopulære blandt det hastigt voksende antal af vejtrafikanter.

Broernes historie er langt fra ukendt og i hvert fald Lillebæltsbroen (den gamle) har vel nærmest haft status som et nationalt mindesmærke. For Lillebæltsbroen og flere af de andre broers vedkommende var der tale om, at byggerierne var med til at placere Danmark som teknologisk frontløber på verdensplan især i kraft af den indsats, som Statsbanerne dengang kunne yde. Byggeriet blev projekteret og ledet af Statsbanernes brokontor, der på det tidspunkt sad inde med en uhyrt teknologisk viden og ekspertise, der gjorde det muligt i samarbejde med entreprenørfirmaet Monberg og Thorsen at gennemføre et byggeri på grænsen af den tids tekniske kunnen. Så meget styr var der på byggeriet, at da Statsbanerne i slutningen af 1934 besluttede, at åbningen skulle fremrykkes nogle måneder til maj 1935 og køreplansskiftet, kunne det faktisk også lade sig gøre. Sådan var det dengang!

Er Lillebæltsbroen således kendt af alle i kongeriget, er den historie, der knytter sig til arbejdslivet ved så stort et projekt – og altså en af forudsætningerne for, at det kunne lykkes – ikke nær så godt belyst. Den historie er det, at Sanne og John Juhler Hansen har villet give os. Det fremgår af indledningen, at bogen ikke mindst har skullet være de såkaldte »brobissers« historie, og det er det også blevet. Vel orienteres vi – alt for mange steder i bogen ganske vist – om de færgeruter, der tjente trafikken før broåbningen i 1935. Og vel beskrives summarisk omstændighederne omkring den forudgående politiske beslutningsproces og projekteringsfasen, og vel sluttes bogen også af med et større afsnit om indvielsen og årene efter. Men det er og bliver beretningen om et kolossalt slid under til tider umulige og farlige forhold på en arbejdsplads, hvor sikkerhedshensyn og arbejderbeskyttelse endnu var ukendte begreber. Det er også beretningen om en arbejdsplads i en tid, hvor en udlært smed ikke kunne drømme om at tale med eller være i lokale med en ufaglært arbejdsmand.

Bogen bygger bl.a. på en række artikler og arkivalier fra forskellige institutioner om især de tekniske sider af brobyggeriet og er bl.a. derfor heller ikke noget systematisk studie i kilder til og om arbejdspladsforhold, arbejderbeskyttelse og de sociale implikationer af en stor, men midlertidig arbejdsplads. Eksempelvis er – når vi ser bort fra strejken i 1929-30 – hverken den lokale eller centrale fagbevægelses rolle i, interesse for og eventuelle intervention i brobyggeriet særlig indgående beskrevet, ligesom noget lignende heller ikke gør sig gældende for de implicerede kommuners relation til byggeriet. Det nævnes dog i bogen, at Middelfart kommune til tider havde store udgifter til socialvæsenet, når broarbejderne ikke kunne få de små lønninger til at slå til for sig selv og en eventuel familie, li-

gesom det også er omtalt, at Snoghøj og Fredericia på forskellig vis må blev udsat for store påvirkninger fra de mange arbejder og de store byggearbejder og transporterne dertil.

Den bestående litteratur er naturligvis også blevet inddraget, men værkets styrke ligger først og fremmest i de virkelig mange beretninger, der er blevet indsamlet dels fra aviser og tidsskrifter, dels via interviews. Det er et enestående indblik, man får i livet på en sådan arbejdsplads derigennem, og det er virkelig lykkedes de to forfattere at få samlet et så omfattende materiale, at man synes at få et godt indtryk af i hvert fald de egentlige brobissers liv. Ikke mindst forekommer – som det klart fremgår af beretningerne – fraværet af selv helt elementære sikkerhedsarrangementer chokerende. Dertil kom sundhedsfaren ved visse typer af arbejde. Bl.a. nævnes, at de arbejdere, der var beskæftiget med sandblæsning af ståløverbygningen, fik jernlunger og døde ret tidligt. Men skal man dømme efter bogen var de egentlige ulykkestal ikke høje, heller ikke sammenlignet med nutidens niveau, om end det dog må med, at byggeriet ikke desto mindre kostede to menneskeliv. I beretningerne omtales desuden nogle invaliderende ulykker, men omfanget fremgår ikke.

Bogen er gennemillustreret og smart sat op. Lillebæltsbrobisserne har fået deres bog og kan være stolte af den. Det er omsider med deres øjne, at brobyggeriet er blevet anskuet. En lidt mere hårdhændet redaktion og kritiske analyser på grundlag af relevante spørgsmål til det relevante kildemateriale ville dog heller ikke have skæmmet værket. Beretninger og erindringer samt samtidige avisartikler kan i mange sammenhænge være en problematisk kilde, hvis de får lov at dominere.

Steen Ousager

Hans Thomsen: Bording kirke og sogn. Lokalhistorisk Forlag for Bording Sogn. Herning, 1997. 221 s., 150 kr.

Bording sogn ligger i Ikast Kommune, Ringkøbing Amt. Bording kirkes 100-års jubilæum i marts 1997, blev markeret på behørig vis med bl.a. udgivelsen af Hans Thomsen fine bog *Bording kirke og sogn*, Poul Kristensen i Herning har stået for den tekniske produktion, hvilket borger for kvaliteten i det ydre. Den økonomiske ballast er, meget sympatisk og symptomatisk, bragt til veje ved hjælp af støtte fra lokale pengeinstitutter. Forfatteren er folkeskolelærer, engageret i arbejdet på Bording lokalhistoriske Arkiv, og således den lokale, historiske kapacitet.

Jubilæet var anledningen, men historien, og bogen, rækker betydeligt længere tilbage. Bor-

ding kirke har nemlig en romansk forgænger, og historien op til opførelsen af den nye Bording kirke i 1897 optager da også mest plads i bogen. Skønt bygningen er væk, eksisterer en del af kilderne til kirkens historie, og det er bl.a. dem, Hans Thomsen øser af. Forfatteren har valgt ikke blot at skrive kirkens historie, men også indtage og behandle de dele af livet i sognet, der på forskellig vis har tilknytning til kirken, idet kirken er det stadige omdrejningspunkt, det centrum, hvorfra historien skrives og begivenhederne måles. Resultatet er blevet en velbearbejdet og ganske grundig historisk fremstilling, i hvilken kirken, som bygning og som institution, ikke svæver isoleret i tiden og samfundet. Gen-sidige påvirkninger, konflikter og fælles fronter mellem kirke og sognebørn, og ind imellem også berøringsflader med det omgivende samfund, med strømninger i tiden, anskueliggøres og op-ruddes for læseren.

Hans Thomsen går på en gang kronologisk og tematisk til værks, idet kapitlerne følger tiden, men behandler netop de aspekter og tendenser, der var fremtrædende i de respektive perioder, med større eller mindre grundighed, ofte betinget af kildesituationen. Efter en præsentation af området, af kirke, by og sogn, og efter en gennemgang af kirken som symbol, såvel m.h.t. bygning som m.h.t. interiør, følger en første, kort redegørelse for opførelsen af den nye kirke, der blev tegnet af arkitekt Wiinholt fra Viborg. I den forbindelse omtales genbruget af materialer fra den nedbrudte, romanske kirke. Forfatterens blik for de mere kuriøse sider af fortidens liv kommer frem i det forhold, at genbruget ikke var betinget i pietetsfølelse, men ganske enkelt foretaget af økonomiske hensyn. Ligeledes har forfatterens studier i forbindelse med bogen bragt helt ny viden frem om bl.a. kirkeklokken fra 1487. Forfatteren har fundet belæg for, at den frem til 1598 hørte til i Karup, men at den dette år blev købt til Bording kirke. Hermed elimineres endog Uldall's tvivl om klokkes oprindelse, og det er jo da altid interessant. I gennemgangen af den romanske kirke baserer Thomsen sig primært på Magnus Petersen's og Uldall's indberetninger til Nationalmuseet i 1890'erne, hvilket kan være interessant nok. Her begår forfatteren imidlertid en af lokalhistoriens skødesynder, ved at bringe meget lange citater. Således rummer et helt kapitel blot en side formid-lende tekst, og ikke mindre end 8 siders citater. Et forhold, der også gør sig gældende andre steder i bogen. Man kan ikke altid regne med, at kilderne taler for sig selv.

Med udgangspunkt i det gamle kirkeregnskab fortællers sogne-, præste- og personalhistorie, mens kirkeejerne vies et særligt kapitel, hvis periodiske startpunkt er 1600-tallet. Svage er kapitlet om kristentro og folketro i 1700-tallet, hvorimod 1800-tallet glimrer, i sognet og i rede-

gørelsen i bogen, ved den religiøse vækkelse, et stærkt indremissionsk miljø i Bording sogn, med konflikter mellem menighed og præst, og glæde, da det lykkedes at få en indremissionsk hyrde til sognet. I et par kapitler følges sognets indremissionske præster, der bl.a. kunne glæde sig over at få besøg af ingen ringere end Wilhelm Beck, indtil også Indre Mission måtte se sig trængt af friere folk, hvilket bl.a. resulterede i »salmebogs-krigen,« hvor nogle af sognebørnene klagede til deres biskop over, at deres nye, unge præst brugte »sange« ved gudstjenesten, som ikke stod i salmebogen.

Efter et kapitel om opførelsen af den nye kirke, behandles livet uden for kirken, bl.a. i forbindelse med skole, missions- og forsamlingshuse, og i forbindelse med kirkeligt præget foreningsliv, herunder kirke og sport. I den forbindelse får vi bl.a. oplysning om folkemindesamleren Evald Tang Kristensen's besøg i sognet.

Bogen afsluttes med en præstehistorie for de seneste 100 år, en redegørelse for menighedsråd, kirke og ansatte, og naturligvis et kapitel om jubilæet i marts 1997.

Der er alt i alt tale om en god bog, med en bevidst anlagt synsvinkel. Blot er det en skam, at forfatteren ikke har forsynet bogen med et blot nødtørftigt, videnskabeligt apparat. Det store noteapparat havde ikke været nødvendigt, men en fortegnelse over anvendt litteratur og kildemateriale havde dog været på sin plads, for de ikke-indfødtes skyld. Forfatteren afslutter nemlig med at henvise de, der måtte ønske at stifte nærmere bekendtskab med kilderne, til Bording lokalhistoriske Arkiv. Det hjælper jo ikke rigtigt os andre, men måske kan de være tjent med det i Bording, hvor de i forvejen er godt hjulpet med bogen om deres kirke og sogn.

Henrik Gjøde Nielsen

Peder Høgh: Ulsted Kirke. Udgiven af Ulsted Menighedsråd, 1995. 56 s., 50 kr.

Af de seks kirker i Hals Kommune er de to tidligere beskrevet i bogform, nemlig Hals Kirke i 1991, udgivet af Frantz Lange med tekst af Else Marie Søndergaard og fotografier af Poul Pedersen, og Vester Hassing Kirke i 1992, af Knud Jørgensen. I december 1995 kommer så Peder Høgh's bog om Ulsted Kirke. De tre bøger er vidt forskellige i udstyr, form og tilgangsvinkel, betinget af de forskellige intentioner, der har været med bøgerne.

Størst i omfang og sidetal er Peder Høgh's bog om Ulsted Kirke. Skønt Høgh i en efterskrift beskæftiget anfører, at der er tale om en amatør's forsøg på at samle, hvad der har været forholdsvis let tilgængeligt om kirken, så er bogen på in-

gen måde præget af amatørisme. Høgh har gået grundigt til værks, og hentet sin viden fra lokale arkiver og samlinger, herunder kopier af arkivalier fra de statslige arkiver, beroende i Lokalhistorisk Arkiv for Hals Kommune på Hals Museum, og fra materiale fra Nationalmuseet, i forbindelse med dets undersøgelser af kirken. Er systematikken ikke bevidst, så er den dog tilstede, tilvejebragt gennem en livslang interesse for kirken, sognet og dets historie, og på det mere personlige plan kompletteres indsamling og fremstilling af Peder Høgh's mangeårige, praktiske virke som medlem af Ulsted Menighedsråd.

Går vi nu fra kilderne og baggrunden til selve bogen, så er denne opbygget efter et traditionelt, kirkehistorisk mønster; traditionelt, men indlysende og brugbart. Efter korte redegørelser for kirken som sognets centrum og for kirkens omgivelser, følger en grundig gennemgang af korets og skibets bygningshistorie; d.v.s. de ældste, romanske dele af Ulsted Kirke, fra 11-1200-tallet. En interessant krølle på denne tidlige bygningshistorie er udregningen om, at det har taget omtrent 40.000 timer at tilhugge kirkens ca. 1.000 kvadre, svarende til en mands arbejde i mindst 20 år. Hertil kommer sliddet med at slæbe stene sammen, og efter tilhugningen rejse kirken, men naturligvis har der været flere om sagen. Efter denne tidlige bygningshistorie, følger beskrivelser af tilbygninger og bygningsændringer, og af kirketårn og klokker. Netop m.h.t. kirketårnet adskiller Ulsted Kirke sig fra de fleste af vore landsbykirker, idet kirken fik tårn så sent som i 1927. De fleste kirketårne er opført i gotikken, i 13-1400-tallet, men i Ulsted Kirkes tilfælde er opførelsen af tårnet så sen, at denne er fotografisk beskrevet.

Efter gennemgangen af bygningens historie, kommer turen til en minutios beskrivelse af kirkerummet og dets inventar. Der gives grundig besked om store genstande og små detaljer, hvor ikke blot forfatterens kendskab til relevant litteratur og kilder slår igennem, men også den lokalhistoriske viden, der høstes gennem livet på stedet, og interesse for tiden, der svandt. Historien om det gotiske korbuekrucifiks og dets skæbne efter reformationen i 1536, og om 1600-tals træproppen i døbefonten, er forhold, der er specielle for Ulsted Kirke, og som derfor springer i øjnene, ved de udmærkede beskrivelser af kirkens interiør.

Derefter redegøres for kirkerestaureringen i 1992, og kirkens ejere gennem tiden, hvorpå Høgh tager læseren med på kirkegården, der også rummer megen historie. I den forbindelse beskrives og forklares endvidere nogle af de mere iøjnefaldende gravminder, der findes på stedet. Mere usædvanligt, men derfor ikke mindre interessant, er det sidste egentlige kapitel, der omhandler præstegården. Efter en gengivelse af sagn om kirken, en fortegnelse over præster ved

Ulsted Kirke og en liste over anvendt materiale, afsluttes bogen med en kort efterskrift, hvor Høgh, som nævnt stiller sin bog i beskedent lys.

Der er ingen grund til beskedenhed. Høgh har leveret en grundig og informativ bog om Ulsted Kirke, der ikke blot fortæller kirkens historie, men også kaster de strejflys ud i sognet og den generelle kirke- og nationalhistorie, der er nødvendige for at historien om Ulsted Kirke ikke kommer til at stå uden forbindelse med det omgivende samfund, hvad enten der er tale om det lokale, eller om større perspektiver.

Bogen er rigt illustreret, dels med gamle billeder fra Lokalhistorisk Arkiv for Hals Kommune, med enkelte fotos fra restaureringen i 1992, nogle få tegninger, og endeligt – hvilket er de fleste – med nyoptagelser, foretaget af sognepræst Jørgen O. Christensen, der i de mange sort-hvide fotografier har formået at indfange de særlige stemninger og skiftende lys, der til forskellige tider af året og døgnnet indrammer og udgår fra Ulsted Kirke, både fra bygningen som helhed, og i forbindelse med særlige detaljer i byggeri og interiør.

Bogen kan således varmt anbefales enhver kirke- og lokalhistorisk interesseret.

Henrik Gjøde Nielsen

Jørgen H. Barfod: Niels Juels flåde. Den Danske Flådes Historie 1660-1720. Marinehistoriske Skrifter. Marinehistorisk Selskab, i kommission hos Gyldendal 1997. 284 s., 300 kr.

1990'erne har givet en tiltrængt saltvandsindsprøjtning til den seriøse del af den maritimhistoriske forskning, og et par yderst håndgribelige eksempler er dels projektet om at beskrive den danske orlogsflådes historie i ni bind, dels *Dansk Søfarts Historie* i syv bind, hvor det første bind nu er udgivet. For orlogsflådens ældste del er det den forhenværende leder af Frihedsmuseet Jørgen H. Barfod, der trækker det store læs. I 1990 udkom *Flådens fødsel*, i 1995 *Christian 3.s flåde* (begge anmeldt i *Fortid og Nutid* 1996), og nu foreligger *Niels Juels flåde*, idet specialist på 1600-tallets orlogsskibe Niels M. Probst har skrevet om *Christian 4.s flåde*. I format, udstyr og udformning svarer *Niels Juels flåde* ganske til de foregående bind, og det indbefatter også de nydelige korttegninger af arkitekt Asger Barfod. Dejlige bøger at have i hånden, skabt til at blive brugt. Noterne placeret i marginen gør det tilmed nemt at se forfatteren i kortene. Det foreliggende bind tager sit afsæt ved statsomvæltningen 1660, og den flåde enevoldsmonarken kunne råde over i de første år herefter. I en glidende, kronologisk fremadskridende skildring redegøres

for de skiftende kongers orlogsflåde, dens ledelse og bemanning. Specielt på det sidste område er Barfod tydeligt på hjemmebane, og der leveres flere gode lister over stormænd, matroser, bådsmand o.s.v. Skibstyperne, deres udrustning og bestykning er derimod ikke genstand for nøjere analyse. Søslagene med svenskerne får deres bekomst, men det kan undre at Slaget ved Øland under Den skånske krig, hvor svenskerne mister admiralskibet Kronan nok skildres redeligt, men uden brug af det rige fundmateriale fra tiden, som svenskerne har bjærget fra skibet endsige med en omtale af dette. Livet på orlogsskibene har generelt en tilbagetrukket placering, hvorimod Niels Juels sejr tildeles et særligt kapitel, ligesom søhelten Tordenskjold selvfølgelig også fremhæves. Den gamle museumsmand er øjensynligt mere »papirhistoriker« – og national – når der skal skrives dansk orlogshistorie. Rigsarkiverne i Danmark, Sverige, Norge og Nederlendene har været benyttet, og under overskriften »Den vigtigste Litteratur« finder man hovedparten af den danske litteratur, hvorimod et par nyere udenlandske titler savnes. Sammenfattende må man dog fastholde, at der atter med dette bind i *Den Danske Flådes Historie* er gjort et gedigent rydningsarbejde af en kender på feltet.

Tommy P. Christensen

Karsten Kjer Michaelsen: Danskerne på Prærien – En beretning om Dannebrog, Dannevirke og Nysted i Howard County, Nebraska, USA. Udgivet af Odense Bys Museer og Odense Universitetsforlag, 1997. 155 s., 150 kr.

Fra 1. maj til 31. oktober 1997 vist udstillingen »Danskerne på Prærien« på Hollufgård under Odense Bys Museer. Karsten Kjer Michaelsens bog fremtræder som et selvstændigt værk, men er i realiteten udstillingens katalog. Bogen er som udstillingen en kalejdoskopisk beretning om danske nybyggere på Nebraskas jomfruelige prærie. Undertitlen oplyser, at bogen tager sit udgangspunkt i en bestemt kommune, Howard County, godt 200 km vest for Omaha. I dette fjerne prærieland ved Loupflodens forgreninger skabtes omkring 1870 et dansk nybyggernesamfund med de gode nationale navne Dannebrog, Dannevirke og Nysted og det lettere melankolske »Farvel«, i dag Farwell.

Beretningen om Danskerne på Prærien er bygget op i fire dele: 1. del, *Drømme og visioner* skildrer forudsætningerne for danskernes bosættelse på Prærien. 2. del, *Mødet med naturen* beretter om pionerernes bosættelse i Howard County. I 3. del, *Det delte hjerte* behandles inte-

grationen i det ny land. 4. del, *Stilhed efter stormen* fortæller med hovedvægt på Dannebrog-bosættelsen om udviklingen af de danske settlements på Nebraskas prærie.

I 1984 arrangerede Nationalmuseet i Brede en stor og meget omtalt udstilling om »Drømmen om Amerika«. Lederen af Odense Bys Museer, Torben Grøngaard Jeppesen, forkynder i forordet til »Danskerne på Prærien«, at formålet her er »at samle tråden op« fra 1984-udstillingen. At det har været ambitionen skal ikke betvivles, men resultatet er højst blevet et appendix. *Danskerne på Prærien* har placeret sig mellem to stole. Der er ingen substans, ingen dybde i mikrostudiet af danskerne i Howard County, og når det gælder makrobaggrunden, den danske udvandring til Nordamerika behandles den overfladisk og med en tilsyneladende begrænset viden om dette vigtige kapitel i Danmarkshistorien. Det sidste var måske til at leve med al den stund, at der de sidste 25 år er blevet forsket, skrevet og altså også gennemført udstillinger om emnet. Men det er bemærkelsesværdigt, at hovedværket om den danske udvandring til Nordamerika, Kristian Hvidts disputats fra 1972 *Flugten til Amerika* tilsyneladende ikke kendes af forfatteren. Det samme gælder kataloget fra Brede- udstillingen 1984. Af hovedværker om emnet optræder alene Erik Helmer Pedersens *Drømmen om Amerika* fra 1985 i litteraturlisten, uden man kan se værket anvendt i Karsten Kjer Michaelsens bog. Resultatet af Karsten Kjer Michaelsens manglende kendskab til den grundliggende udforskning af emnet er, at han så at sige begynder forfra og dels hiver gamle myter op af mølposen, dels forbigår helt elementære aspekter af emigrationshistorien.

Når det gælder detailstudiet, indledes der med brask og bram med en præsentation af »nogle hovedpersoner«. Men derved bliver det desværre. Umærkeligt forsvinder de ud af historien igen. Deres skrifter citeres rundt omkring og af og til nævnes de i en bisætning. Forordets løfte om at se nærmere på nogle få personer på et begrænset geografisk område leves der ikke op til. Man lærer aldrig personerne at kende, deres stræben, deres hjem og arbejde og livsskæbne skøjtes der hen over uden noget forsøg på at komme om bagved de erindringsskriverier, der er hovedårsagen til at de har fået tildelt »hovedrollerne«.

Når man ikke får noget egentlig indtryk af de danske pionerer, kunne man så håbe på, at bogens geografiske mikrokosmos, de danske settlements i Nebraska blev præsenteret dybtgående. Men også her er den helt gal. Først i 4. afdeling fra side 111 gøres et egentlig forsøg på at skildre lokalområdet. Indtil da har man siddet med en underlig vag fornemmelse af et landbrugsområde et eller andet sted i Midtvesten løsrivet fra enhver sammenhæng med Amerikas geografi,

forstærket af forfatterens meget løse forhold til den basale historiske kronologi. Anvendelsen af det enestående amerikanske kortmateriale, der svarer til vore matrikelkort lader meget tilbage at ønske. Ganske vist bringes på s. 22-23 et flot farvelagt kort fra år 1900 over jordfordelingen i Howard County, men kortenes muligheder for at vise udviklingsforløb og sammenhængen med de naturgivne forudsætninger og naboeagnene udnyttes ikke. Kortenes navnestof benyttes kun sporadisk, skønt de amerikanske matrikelkort giver fremragende muligheder for at kortlægge pionerernes virkefelter og ekspansion. Når det gælder de danske bosættelsers beliggenhed i forhold til veje, jernbaner og byer i Nebraska svigtes læseren totalt. Et af de bedste kort i den retning, og det siger ikke så meget, bringes i en helt anden anledning: Kortet (s. 54) viser primært, hvor et i øvrigt stedmoderligt behandlet sammenstød med indianere fandt sted i 1876.

I bogens forord tilkendegives, at udstillingen (og bogen) er et led i en række særudstillinger over temaet »Mødet mellem mennesker og natur«. Man kunne således have ventet, at bogens tyngdepunkt var at finde under overskriften »Mødet med naturen«. Bogens 2. del er imidlertid underligt springende. Forfatteren forsynder sig mod historiens to vigtigste elementer kildekritik og kronologi. Det kommer tydeligst til orde i afsnittet om »Prøvelser og slid på Prærien«. Pionerernes opdyrkning af Prærien er et af de vigtigste kapitler i såvel Amerikas nationale historie som i den lokale udvandringshistorie. Men de få sider, der vies til dette emne er tilsyneladende alene baseret på nogle – at dømme efter forfatterens redegørelse – højst kortfattede erindringsglimt. På mindre end 1/2 side kommer vi fra 1870'ernes kamp med græshopper, 1890'ernes tørke, et enkelt godt høstår i 1896, et boom i 1901 til 1930'ernes krise. Omvendt tildeles kampen med Indianerne langt flere sider under overskriften »kampen om Prærien«. Mest interessant her er historien om den danske dreng Christian Tramm, der i 1868 blev dræbt af en flok indianere. Historien er spændende, fordi den vidner om, at danskere havde slået sig ned i Howard County før grundlæggelsen af den danske koloni i 1871. Det havde været interessant at få den historie uddybet, især fordi forfatteren andet steds i bogen frejdigt postulerer, at i 1871 ankom de første danskere til området Howard County (s. 20). Siden bruger Karsten Kjer Michaelsen adskillige sider til at diskutere hvilke danskere, der kom først til Howard County (s.111ff) uden overhovedet at nævne Tramm-familien.

Man kan ikke hævde, at indianerne spillede nogen rolle af betydning, når det gjaldt de danske bosættere. Alligevel skal vi høre de sædvanlige historier om 1870'ernes sidste militære opgør med spredte smågrupper af indianere, fortrinsvis Sioux'er. Helt i den hvide historieskriv-

nings ånd berettes indtil flere gange om, at én, to eller tre soldater måtte lade livet, når Sioux-krigerne blev angrebet og udraderet, mens vi aldrig får nogen tal for den massive udryddelse af urbefolkningen.

»Døden på Prærien« vies rimeligt nok flere sider, men det er sentimentale erindringer, der får lov til at fortælle historien. Forfatteren har fotograferet flere danske gravsten i Nebraska, men afstår helt fra den indlysende mulighed for at præsentere de danske lokalsamfund gennem kirkegårdenes »spejl«.

Værst er imidlertid, at bogen bringer gamle forlængst aflivede myter fra udvandringshistorien til torvs. Under overskriften »Pionerkvinden« indledes med at fastslå, at *kvinden kom, blev ikke set og fylder ikke meget i historisk sammenhæng*. Omvendt fylder mændene uforholdsmæssigt meget. Alene det faktum, at man kan arbejde med begrebet »Pionerkvinden« turde modbevise påstanden. Det er jo netop med udvandringen, at den almindelige, hårdtarbejdende kvinde indtræder på den historiske arena, og det endda i en meget synlig rolle. Kvinden bar nogle af de tungeste byrder på prærien, pasning af hjemmet, barnefødslerne, ensomheden med flere km til den nærmeste nabo, deltagelse i landarbejdet med videre. Forfatteren er selv klar over dette og dokumenterer det bl.a. med pionerkvinden Karen Hannibal, »Dannebrogs Moder«. Men han kan ikke frigøre sig fra de myteskabende erindringer. Her, som andre steder i bogen, må beklages, at Karsten Kjer Michaelsen ikke støtter sig til det bevarede samtidige brevmateriale. Når kvinderne er så synlige i udvandringshistorien skyldes det netop, at de skrev de fleste breve til det gamle land. Fra Nebraska er bevaret (og udgivet) flere fremragende samlinger kvindebreve. De er udgivet i *De, der tog hjemmefra* (1912-14), *Brev fra Amerika* (1981) og *Et nyt liv* (1985). Brevene er rigtignok ikke skrevet i Howard Co., men forfatteren forholder sig ikke så stramt til sin geografiske afgrænsning, at det kan være et argument for ikke at udnytte brevenes vidnesbyrd om den meget synlige pionerkvinde. Da forfatteren endelig (s.95ff) citerer breve fra en udvandrerkvind, er det fra højskolelæreren Marie Hovgaard, der kun i kort tid opholdt sig i Nysted i Howard Co. omkring 1887 og i hvert fald ikke repræsenterede den hårdtarbejdende pionerkvinde. Typisk for forfatterens løse forhold til stoffet er behandlingen af Marie Hovgaard. Forfatteren gør en del ud af hendes grundtvigske skoling og hendes hjemvé. Men umærkeligt forsvinder hun ud af bogen. Et mere eller mindre tilfældigt foto af Marie Hovgaard på Danebod Højskole i Tyler i Minnesota 1901 er alt hvad læseren får at vide om hendes videre skæbne, efter hun i 1890'erne havde sluttet sig til skolemanden Frederik Lange Grundtvig i Clinton, Iowa.

Selv om forfatteren, formentlig bevidst, ikke anvender begrebet »assimilation« handler bogens 3. hovedafsnit »Det delte hjerte« om assimilationen og integrationen i det amerikanske samfund. Afsnittet begynder med et kapitel under overskriften »to sprog«, men det handler om noget helt andet, nemlig ankomsten til det ny land. Herefter følger et kapitel om »Skole og kirke«, der til gengæld i høj grad drejer sig om den sproglige assimilation, og det helt centrale problem om dansk kontra engelsk i undervisning og kulturliv. Problemet her er blot, at vi på dette sted i bogen ikke har fået noget indtryk af de danske samfund på Nebraskas prærie. Kirke- og skoleproblematikken fremtræder således underligt løsrevet fra sin rette sammenhæng. Hovedsagen er, at de danske settlements i Howard Co. ikke er særligt repræsentative for den danske masseudvandring. Karakteristisk for den danske udvandring er nemlig danskernes villighed til integration og den store spredning af danskerne i Amerika. Kampen for danskhedens bevarelse og for »rene« danske nybyggersamfund var således af forsvindende betydning. Dette kommer da også til orde i bogens mest markante passage, hvor en amerikansk historiker, Roger Welsch, bosiddende i Dannebrog (hvad han så end laver dér), citeres for følgende udsagn om danskerne i Amerika: *I virkeligheden er den mest interessante kulturelle observation nok, hvor hurtigt en kultur kan forvandle sig og forsvinde* (s. 130). Et i øvrigt temmeligt ligegyldigt interview med en femte generations »dansker«, Tom Lauritsen i Dannebrog bekræfter antagelsen, med mindre da, at Tom Lauritsen taler det danske sprog, som interviewet er gengivet i. Det gør han dog næppe.

Bogen afsluttes med et mærkeligt appendixagtigt kapitel om et tørvehus. Tørvehuset, der måske er det sidste af slagsen, har forfatteren fundet i det sydlige Nebraska, 70 km fra Dannebrog ved byen Holstein. Skønt der også boede mange danske omkring Holstein lader det til, at huset har tilhørt en tysk familie, at dømme efter navnestoffet. Her som andre steder lades læseren dog i stikken på grund af forfatterens indforståede og usystematiske behandling af stoffet.

Bogen er bedst på fotosiden. Her bringes en lang række ikke tidligere viste fotos, som formodentlig stammer fra Howard Co. skønt de bringes uden steds- eller årsangivelse og kun sjældent med navngivne personer. I forbindelse med pionerkvindens vilkår på prærien oplyser forfatteren i et indskud (s. 71), at en række af bogenes fotografier af pionerfamilierne foran deres ejendomme er optaget af Salomon D. Butcher. Det er alt. Man kunne her have ønsket, at forfatteren havde kendt de tilsvarende »genrefotos« fra Wisconsin og andre midtvestlige stater. Det havde måske afholdt ham fra at overfortolke fotografiernes »barske detaljer« (s. 71).

Helt grundlæggende er der tale om en overordentlig overfladisk behandling af danskerne på Prærien. Researcharbejdet er ikke gjort godt nok, og bogen indeholder intet nyt i forhold til den forlængst kortlagte historie om den danske udvandring og bosættelse i Nordamerika. Som sådan afspejler bogen udstillingen på Hollufgård. Kan hænde at det var bestræbelserne på at producere den tekstløse udstilling, der har været ledestråden. Bortset fra en såkaldt »Faktaafdeling« blev den besøgende på Hollufgård »tvunget« gennem udstillingen af en »audio-guide«, et rædsomt instrument, der burde være bandlyst på seriøse danske museer. Fordi emnet omhandler et kapitel af Amerikas historie behøver man vel ikke overføre amerikansk overfladiskhed og letflydende underholdning til den danske museumsverden. Udvandringshistorien fortjener en seriøs behandling. Det er temmelig forstemmende, at et museum, der bestræber sig på at indtage en førerstilling i den moderne danske museumsverden arbejder med så lidt respekt for den forskning og viden, der er grundlag for formidlingen af historien.

Niels Peter Stilling

Steen Bo Frandsen: Opdagelsen af Jylland. Den regionale dimension i Danmarkshistorien 1814-64. Aarhus Universitetsforlag 1996. 608 s., 298 kr.

I tidsskriftet *Historie* kunne man i 1991 læse en meget interessant og perspektivrig artikel med titlen: Historisk Essay. Men gives der da Provinser i Danmark? (*Historie* 1991, s. 129-153). Forfatteren – Steen Bo Frandsen – gjorde sig her til talsmand for, at man i dansk historieskrivning bevidst havde fortrængt og undertrykt den regionale dimension i beskrivelsen og vurderingen af 1800-tallets historie. I løbet af forrige århundredes første halvdel tog den danske nationalstat baseret på centralisme og enhedskultur form, og blev definitivt efter 1864 den eneste tænkelige afløser af den multietniske enevældige stat. Men havde der reelt eksisteret andre muligheder? Det var dette spørgsmål, Steen Bo Frandsen rejste i artiklen fra 1991, og samme tema underkaster han en grundig undersøgelse i den 608-siders store disputats *Opdagelsen af Jylland*, som han den 21. juli 1996 forsvarede ved Aarhus Universitet.

Steen Bo Frandsen stiller, som allerede antydet, ikke alene nye spørgsmål til fortiden, han ønsker også at gøre op med dansk historieskrivning, som *altid har været bundet til centralstaten og tanken om en indskutabel national enhed* (s. 13) Frandsens udgangspunkt er en opfattelse af, at *historiens gang ikke er forudbestemt eller*

naturgiven (s. 15), og derfor går han i rette med de fremstillinger af historiske forløb og processer, som ikke har øje for de alternative muligheder, som måske havde været tæt på at blive realiserede, men som alligevel ikke blev det og efterfølgende overlodes til glemselens mørke.

Ifølge Steen Bo Frandsen eksisterede der mellem 1814 og 1864 to alternativer til den centraliserede nationalstat – eller nationstat, som han foretrækker at kalde den. Den ene mulighed havde på det helt overordnede statsplan været at skabe en føderalstat bestående af Danmark, Slesvig og Holsten i stil med det, man kendte fra det østrig-ungarnske monarki. Det andet alternativ lå på det snævrere danske plan, hvor man kunne have valgt at opbygge en regionaliseret, decentral dansk nationalstat. Det er først og fremmest det sidste tema, Steen Bo Frandsen har sat sig for at undersøge i sin disputats. Om arbejdsmetode og udgangspunkt skriver han i det indledende kapitel følgende (s.16): **Opdagelsen af Jylland** benytter kontrafaktiske spørgsmål til at afdække en regional debat i 1800-tallets danske historie. Undersøgelsen afviser enhver apriori antagelse om, at den danske stat, som den fremstod i 1814, var dømt til at bryde sammen endstige nødvendigvis måtte resultere i skabelsen af en nationstat et halvt århundrede senere. I det i perioder dramatiske og handlingsfortættede tidsrum opstod der adskillige valgssituationer, hvor andre valg kunne have givet andre historier ... Kontrafaktiske spørgsmål genskaber fortidens valgsituationer og bringer glemte diskussioner tilbage til overfladen. Ad den vej fremstår der spørgsmål, som aldrig har været stillet, men som kan fortælle meget om samfundets udvikling og dets udseende i nutiden. Hvorfor vedblev den danske stat at være centralistisk efter folkestyrets indførelse? Hvorfor fik Nørrejylland ingen regional repræsentation? Hvorfor udviklede der sig ingen nørrejysk regionalisme?

I sin søgen efter svar på disse spørgsmål har Steen Bo Frandsen inddraget et meget stort kildemateriale. Det drejer sig om mange samtidige aviser, tidsskrifter og småtryk samt de omfattende forhandlingsreferater fra 1830'ernes og 1840'ernes stænderforsamlinger og fra rigsdagen efter 1849. Derimod er der så godt som ikke benyttet utrykte kilder. De eneste arkivalier, der nævnes i kilde- og litteraturoversigten, er nogle få pakker fra Danske Kancelli angående provinzialstændernes indførelse samt nogle papirer fra Jernbanekommissionen af 10. December 1835 i Ministeriet for offentlige Arbejder. Frandsen begrunder fravalget af utrykte kilder med, at hans undersøgelse tager *udgangspunkt i 1800-tallets politiseringsproces og offentlige debat om Nørrejylland* (s. 19). I dette valg af kilder kan man være enig eller uenig, hvad der derimod ikke kan være uenighed om, er at det får nogle ganske konkrete konsekvenser for rækkevidden af

undersøgelsens resultater. Skal man med rimelig sikkerhed fastslå i hvilket omfang alternative udviklingsforløb havde haft en chance, kan man ikke undlade at undersøge, hvorledes magthaverne eller beslutningstagerne så på sagen. Det vil i det konkrete tilfælde sige embedsmændene, såvel de på Slotsholmen som dem rundt omkring i landet, samt ikke mindst den enevældige konge og kredsen omkring ham.

I *Opdagelsen af Jylland* har Steen Bo Frandsen med imponerende flid gennemgået et stort materiale, og navnlig har han koncentreret sig om tiden efter 1830, hvor indførelsen af de fire rådgivende stænderforsamlinger for hhv. Holsten, Slesvig, Nørrejylland og Øerne snart gav anledning til en omfattende offentlig debat. Oprettelsen af de to danske stænderforsamlinger førte snart til voldsomme protester fra de liberale, der så det som en hån mod den nationalstatsopfattelse, de repræsenterede. Det er i disse år, at man i København »opdagede Jylland«, og herfra stammer bogens titel. Ikke mindst den nørrejyske stænderforsamling i Viborg var med til at gøre jyderne og Jylland synlige, og ifølge Steen Bo Frandsen fik det københavnerne og i første række de toneangivende liberale politikere til at arbejde målbevidst på at få kontrol over halvøen. Hele denne spændende politiske proces i enevældens sidste årtier beskrives nøje i bogen, og til trods for mange citater formår Steen Bo Frandsen, der er en glimrende skribent, at holde sammen på tingene og trække perspektiverne op.

I 1848 afskaffedes stænderforsamlingerne og i stedet fik Danmark en rigsdag i København. Steen Bo Frandsen følger politikerne til hovedstaden, hvor han særligt koncentrerer sig om forhandlingerne forud for vedtagelsen af det nørrejyske længdebaneprojekt i 1850'erne. Samtidig breder det regionale perspektiv ud til hele landet, og det føles velgørende. Bl.a. beskæftiger han sig med Balthazar Christensens kommunallovforslag fra 1850, hvilket forekommer særdeles relevant. Undre kan det i den forbindelse, at Frandsen i det tidligere afsnit overhovedet ikke omtalte landkommunalløvene fra 1841, der netop når det drejer sig om temaet: den regionale dimension må siges at være af særdeles stor interesse.

Som vi alle ved, blev udfaldet af forrige århundredes hamskifte, at Danmark endte som en mindre nordeuropæisk nationalstat, der i vid udstrækning byggede videre på enevældig centralisme og enhedskultur. Men kunne det være gået anderledes? Selvom Steen Bo Frandsen ikke er særlig begejstret for at indrømme det, må svaret blive et klart nej. Vel var der i den offentlige debat og på stænderforsamlingerne enkelte, der foreslog, at man skulle decentralisere magten i Danmark, men de var og blev røster, der råbte i ørkenen. Selvom man principielt kan være enig med Steen Bo Frandsen i, at *alle hi-*

Anmeldelser

storiske forløb rummer en lang, række valgsituationer (s. 568), sidder man efter læsningen af hans bog tilbage med det indtryk, at dette i usædvanlig ringe omfang synes at have været tilfældet i det forløb, der her er behandlet. På denne måde er Frandsen – om end måske ufri-villigt – med det at underbygge den traditionelle omfattelse af denne periodes historiske forløb.

Karl Peder Pedersen

Rettelse

Da Erhvervsarkivets arkivoversigter tidligere er blevet anmeldt med forkert angivelse af priser, bringes her en oversigt over de udgivne bind og disses pris:

Bind 1: Virksomhedsarkiver fra Landbrug, industri og håndværk m.v., 1991, 253 s., kr.140,00 (kr. 112,00) + forsendelse.

Bind 2: Arkiver fra handels-, hotel- og transportvirksomheder, 1993, 336 s., kr. 150,00, (kr. 120,00) + forsendelse.

Bind 3: Arkiver fra finans-, forsikrings- og servicevirksomheder, erhvervsorganisationer m.v. 1995, 408 s., kr. 160,00, (kr. 128,00) + forsendelse.

Ved samlet køb af 2 eller 3 bind sælges til den i parentes angivne pris.

Dansk Historisk Fællesråds repræsentantskabsmøde 1997

Mødet blev afviklet 19. april 1997 kl. 16.30 på Blommenslyst Kro ved Odense.

1. Valg af dirigent

Efter forslag fra styrelsen valgtes Herluf Nielsen, Det danske Sprog- og Litteraturselskab.

2. Forretningsorden

Som referent valgtes Anton Blaabjerg og som stemmetællere Grethe Ilsøe og John T. Lauridsen.

3. Nye medlemmer

Punktet bortfaldt, da ingen nye medlemmer havde ønsket indmeldelse.

4. Beretning

Styrelsens beretning blev aflagt af formanden Birgit Løgstrup:

Sidste år holdt DHF repræsentantskabsmøde i forbindelse med SLA's generalforsamling, der fandt sted i september, mens vi i år ifølge den fastlagte turnus skal holde repræsentantskabsmøde sammen med SSF i april måned. Derfor er den periode, jeg som formand skal aflægge beretning for, kun 7 måneder. Derimod følger regnskabsaflæggelsen altid kalenderåret.

Jeg har som nyvalgt formand for DHF haft behov for at finde ud af, hvad DHF egentlig er for noget. Derfor er jeg gået tilbage i arkivet for at undersøge, hvad de stiftende fædre ønskede at opnå med et sådant fællesorgan for historie som DHF.

DHF's oprettelse

Dansk Historisk Fællesforening oprettedes i 1909. Som medlemmer blev optaget landets historiske foreninger og institutioner som arkiver, museer, biblioteker. Forslaget om Fællesforeningens oprettelse blev stillet af daværen-

de rigsarkivar V.A. Secher på et møde i Østifternes Historisk Topografiske Selskab 16. november 1908 i København. Det direkte forbillede var en fællesforening af tyske historiske og oldtidsforeninger oprettet i Dresden i 1900. Men når ideen kunne slå an i Danmark, skyldtes det først og fremmest den stærke historiske bevidsthed, som bl.a. højskolebevægelsen havde skabt. Men dernæst var der omkring århundredskiftet skabt en tradition for samarbejde mellem ensartede foreninger. Der var etableret et samarbejde mellem de mange lokale foreninger inden for henholdsvis fagbevægelse, arbejdsgiverforeninger, folkeuniversitetsforeninger etc. Gennem et fælles organ var det muligt at opnå fordele, som den enkelte forening eller institution ikke kunne klare alene.

Ved fremsættelsen af forslaget om dannelsen af en fællesforening inden for historien blev der ikke direkte henvist til den tilsvarende tyske forening (Gesamtsvereins der deutschen Geschichts- und Altertumsvereinen). Det hed blot: *i lighed med hvad der andet steds har fundet sted*. Derimod følges vedtægterne fra den tyske forening, der er bevaret i Fællesforeningens arkiv, ret nøje i de tilsvarende vedtægter for den danske fællesforening. Der er dog en afgørende forskel i formålsparagraffen. Mens den tyske forening alene sigter på at bevare historiske mindesmærker og fremme den historiske forskning, skal den danske fællesforening tillige arbejde på *oplivelse af historisk sans*. Det var amtsforeningen i Ribe, der havde peget på dette væsentlige fundament for arbejdet med historiske spørgsmål.

Ved det stiftende møde den 19. oktober 1909 i Kunstindustrimuseets bibliotek var der tilslutning fra 12 historiske foreninger, 11 museer eller samlinger, 7 arkiver og Generalstaben, i alt 31 indmeldelser. Geografisk var de fordelt således: 1 fra Lolland Falster, 2 fra Bornholm, 2 fra Sjælland, 3 fra Fyn, 10 fra Jylland og 10 fra København.

Dansk Historisk Fællesforening lever i bedste velgående som Dansk Historisk Fællesråd og består nu af tre landsammenslutninger, der igen består af mange lokalforeninger: Sammenslutningen af lokalhistoriske foreninger, Sammenslutningen af lokalhistoriske arkiver og Sammenslutningen af slægtshistoriske foreninger. Dertil kommer 31 enkeltstående medlemmer som regel landsdækkende foreninger og 40 videnskabelige institutioner såsom arkiver, biblioteker, museer og universitetsinstitutter.

På denne historiske baggrund er det vigtigt at spørge, hvad skal DHF tage sig af i dag?

Formålsparagraffen siger:

Støtte og styrke interessen for historie ved

- at fremme samarbejdet mellem de tilknyttede landssammenslutninger, foreninger og institutioner
- at følge udviklingen på det lovmæssige og administrative område og at tage politiske initiativer til gavn for medlemmerne
- at afholde møder, udgive publikationer m.m.
- at virke som kontaktorgan overfor tilsvarende udenlandske og internationale organisationer.

Det må så være rimeligt på DHF's repræsentantskabsmøde at spørge, om vi har levet op til disse formål i det forløbne år

1. Copyright

På sidste repræsentantskabsmøde blev det pålagt styrelsen at fortsætte forhandlingerne om copyright med Kort- og Matrikelstyrelsen, der havde opsagt den hidtidige aftale af 15. august 1985 med DHF. Den tidligere aftale bestod i, at alle medlemmer af DHF vederlagsfrit havde tilladelse til at reproducere og udgive udsnit af kort og flyvefotografier, hvortil Geodætisk Institut (Kort og Matrikelstyrelsens umiddelbare forgænger) havde oplyst. Det drejede sig om kort, der var udarbejdet af Generalstabens topografiske Afdeling, Generalkvartermesterstaben og Videnskabernes Selskab. Opsigelsen ville medføre, at der skulle betales 4.000-5.000 kr. bare for tilladelsen til at reproducere et kort. Det ville både være en økonomisk belastning for vore medlemmer og medføre en mindre hyppig anvendelse af kortmateriale i historiske publikationer. Det sidste ville være betænkeligt både for formidling i almindelighed og for interessen for kortmateriale i særdeleshed.

De første sonderinger var startet under Grethe Ilsøes formandskab. Kort og Matrikelstyrelsen ønskede rimeligt nok at vide, hvor mange kort det drejede sig om på årsplan. Men det var ikke så ligetil at få en sådan oplysning. SLA havde netop foretaget en undersøgelse af medlemmernes udgivelsesvirksomhed. Så det havde vi tal for. Men ikke for antal af anvendte kort. Gunnar Jakobsen og jeg drog derfor til Kort og Matrikelstyrelsen den 30. januar belæst med årbøger, tidsskrifter og enkeltpublikationer. Det lykkedes os at forhandle os frem til en aftale med Kort- og Matrikelstyrelsen, hvorefter medlemmerne stadig må reproducere de omtalte kort uden at betale vederlag. Det betales derimod af DHF med 500 kr. om året for alle medlemmer. Desuden gælder tilladelsen også for

søkort. Der er blevet lagt et loft over antallet af kort bestående af omtrent 10 stk. på årsbasis, hvilket stemmer meget godt med de foretagne stikprøver. Senere er tilladelsen blevet konfirmeret skriftligt og vil blive aftrykt i Fortid og Nutid sammen med årsberetningen.

Dette er således en aftale, der både er væsentlig for formidling af historisk litteratur, interessen for historiske kort og for DHF's medlemmers økonomi.

2. Arkivlov

DHF skal ifølge vedtægterne også følge udviklingen på det lovgivningsmæssige område og tage politiske initiativer. Der blev i marts måned i Folketinget fremsat forslag til en ny arkivlov. Sidste gang dette skete i Grethe Ilsøes formandsperiode i 1991 afholdt DHF en offentlig høring på Christiansborg med en overvældende tilstrømning. Det var indeholdt i den arkivlov, der blev vedtaget i 1992, at den skulle revideres efter 5 års forløb. Vi har ikke ment, at der var grundlag for at slå lige så stærkt på tromme som sidste gang, men har dog afgivet en udtalelse den 31. marts til Kulturministeriet, hvor vi ser på lovforslaget med brugerøjne.

a. Vi anerkender i høringsskrivelsen lovforslagets bestræbelser for at lette adgangen til de offentlige myndigheders arkivalier. Den vigtigste indsats i det foreliggende lovforslag i denne retning er efter vor opfattelse bestemmelsen i paragraf 20 stk. 2, at arkivalier skal være tilgængelige, når de er 30 år, selvom de ikke er afleveret til et offentligt arkiv. Det er også nyt, at en offentlig myndighed ikke kan unddrage offentligheden adgang til dokumenter ved at undlade aflevering til Statens Arkiver.

b. Derimod er bestræbelserne for gen-

nem den såkaldte screening at sikre adgang til flere sager ikke nødvendigvis et gode. Denne nyskabelse fremgår ikke af en enkelt paragraf, men er en konsekvens af, at der ikke længere gives adgang på sagsniveau, men på dokumentniveau. Screening omtales i bemærkningerne til lovforslaget s. 7 – 8. Det betyder, at et eller flere dokumenter kan blive taget ud af en sag, inden den stilles til rådighed for forskningen. Forskerne får således kun adgang til en del af en sag – en amputeret sag så at sige. De må derfor drage deres konklusioner på et forkert grundlag. Dette kan få katastrofale følger for forskningens resultater.

Mindstekravet må være, at forskerne bliver gjort bekendt med, hvilke dokumenter der er taget ud. Det må være den myndighed, der har ønsket at gøre et dokument utilgængeligt, der samtidig får forpligtelsen til at gøre opmærksom herpå. Men i så fald er formålet med screeningen formodentlig samtidig ophævet. Der synes dog i følge forslaget at være mange uafklarede spørgsmål i forbindelse med denne screening, som efter Dansk Historisk Fællesråds opfattelse ikke er et så ubetinget gode for forskningen, som det fremstilles i lovforslaget.

c. Der stilles i paragraf 26, stk. 2, forslag om, at følgeudvalget skal bestå bl.a. af to repræsentanter for forskningen. Det vil være rimeligt ud fra det store antal slægtsforskere i Danmark, at den ene af disse repræsentanter bliver en forsker med erfaring og viden inden for denne gren og dens særlige problemer med f.eks. familieretslige sager

d. I øvrigt ser vi frem til det i paragraf 5 omtalte samarbejde mellem Statens Arkiver, de lokalhistoriske arkiver og andre arkivinstitutioner, som formodentlig vil blive mere udfoldet i den

nye arkivlovs periode. De spredte bevarings- og registreringsforhold for private arkiver vanskeliggør benyttelsen af dette særlige arkivmateriale. På dette område har arkivlovsforslaget dog mest karakter af en hensigtserklæring.

3. Tilskud fra tips- og lottomidlerne

Der skal dog penge til for at DHF kan fungere. Og medlemskontingentet er ikke nok. Hidtil her vi fået tilskud fra tipsmidlerne via Kulturministeriet. Men her så det mørkt ud ved sidste repræsentantskabsmøde. Vi havde for 1996 kun fået 20.000 kr., og hvad værre var, vi fik samtidig meddelelse om, at dette tilskud var under afvikling og 1997 ville være sidste år. Vi søgte dog ufortrødent om et meget højt beløb for 1997 og glade blev vi, da Kulturministeriet med brev af 28. februar meddelte, at vi ville få 40.000 kr. i 1997 og *at Kulturministeriet har besluttet ikke at nedtrappe tilskuddet til DHF yderligere.*

4. Bogmesse

DHF deltog i bogmessen *Bogforum 96* midt i november i Forum i København. Tommy P. Christensen var ansat af DHF i 120 timer til at forestå arbejdet med indkaldelse af bøger fra medlemmerne, opbygning af standen – i samarbejde med Charlotte S.H. Jensen – stå på standen – sammen med Charlotte, Peter Korsgaard og Gunnar Jakobsen – og gennemføre afviklingen af arrangementet. Det store trækplaster og blikfang på udstillingen var p.c.'eren med Bauers kalender. Standen var velbesøgt, det direkte salg var ikke stort – 5.691 kr. – men deltagelsen har jo først og fremmest været beregnet til at gøre reklame for de mange foreninger og institutioner, der udgiver bøger i mindre målestok. Der var imidlertid ikke den store interesse fra medlemmernes side, kun 30 reagerede, og det var både direkte og indirekte medlemmer. Den ef-

terfølgende evaluering i Styrelsen gav derfor af disse grunde – sammenholdt med den store udgift på 54.000 kr. til resultat, at vi besluttede ikke at deltage næste år. I stedet overvejer vi – på passende tidspunkt – at nå det samme mål ved at udgive en ny revideret udgave af *Historie til Salg*. Her er efter Styrelsens opfattelse et område, hvor vi kan udrette mere i fællesskab end ved at arbejde alene.

5. Informationsteknologien og DHF

Deltagelsen i bogmessen førte til at vi købte en p.c. til at fremvise Bauers kalender. En kort tids leje ville have kostet 6. – 7.000 kr., og vi kunne for det dobbelte købe hele herligheden, d.v.s. en IBM Aptiva, model 121, med tilhørende software til tekstbehandling, regnskab og fakturering samt en laserprinter. Udgiften har vi delt med Kildeskriftselskabet, som vi i fællesskab driver bogekspeditionen med. Den har åben tirsdag 14.00 – 16.00 og fredag 8.30 - 10.30 og bestyres på bedste vis af Ingrid Christensen, som vi har inviteret med til repræsentantskabsmødet for at hun kan møde medlemmerne direkte. Jeg vil gerne benytte lejligheden til at takke dig, Ingrid, for det arbejde du udfører for os.

Endelig er vi i gang med at komme på internettet, hvor Charlotte S.H. Jensen, der kan så mange ting, er ved at designe en hjemmeside til os. Indgangen bliver over Statens Arkivers hjemmeside, hvor vi jo også har fysisk husrum på Rigsarkivet med bogekspeditionen.

6. Fortid og Nutid

DHF skal ifølge sin formålsparagraf udgive publikationer. Det gør vi først og fremmest med tidsskriftet *Fortid og Nutid*. Det gik ikke godt med udsendelsen i 1996, idet der kun udkom 1 af 4 hefter. Det er redaktørerne Inge

Bundsgaard og Michael H. Gelting ved at have rettet op på. Hefte 2 og 3 er kommet og hefte 4 er lige på trapperne. Hefte 1 1997 gik til trykkeriet i slutningen af marts. Midt i 1997 skulle redaktørerne være ajour. Og der er ingen, der er mere kede af denne udvikling end de to redaktører – det skulle da lige være Styrelsen.

Inge Bundsgaard og Michael H. Gelting ønsker ikke at fortsætte redaktørhvervet længere end 1997 ud. Vi er igang med at finde nye til at overtage hvervet. Det bliver en redaktion på tre medlemmer, der skal køre i en på forhånd fastlagt periode. Hele redaktionen ligger ikke fast, men arkivar Margit Mogensen har på disse vilkår erklæret sig villig til at gå ind i den. Vi finder det vigtigt, at redaktørerne repræsenterer forskellige indfaldsvinkler til historien. Så vi vil forsøge at finde et egnet museumsmenneske og et universitetsmenneske.

7. Anden udgivelsesvirksomhed

Udgivelsesvirksomheden har ligget lidt i dvale i disse 7 måneder, men vi har under overvejelse i samarbejde med Skovhistorisk Selskab at udgive en skovhistorisk temabog. Endelig har vi arbejdet videre med planerne om udgivelse af trykte biografier om danske i form af etater.

Bauers kalender blev jo udsendt lige før sidste repræsentantskabsmøde. Steen Thomsen har udarbejdet en anmeldelse og har endvidere sendt forslag til rettelser, som vi vil anvende, hvis og når der skal foretages en genudgivelse. Vi siger tak for dette udmærkede arbejde.

Endelig har vi også planer om at forsøge at sælge disketten til Norge, der har anvendt samme tidsregningssystem med samme helligdage og lignende som den øvrige del af tvillingeriget.

Det vil ske gennem norsk slægtshistorisk forening. Samtidig er det et forsøg på at leve op til vor forpligtelse i formålsparagraffen om at skabe kontakt til tilsvarende foreninger i udlandet.

7. Museer

Jeg deltog i et spændende møde i Danske Kulturhistoriske Museer i foråret om museerne i det 21. årh. i Fuglsø, hvor jeg opfordrede dem til at vende tilbage som medlemmer af DHF, således at kredsen af historiske foreninger og institutioner i DHF kunne blive så komplet som mulig. Formanden for DKM svarede, at spørgsmålet ville blive taget op på årsmødet i november. Dette svar venter DHF på med spænding.

Dette var, hvad styrelsen havde at berette fra de forløbne 7 måneder.

Diskussion af formandens beretning

Efter beretningen havde flere ordet. Således lykønskede fællesrådets tidligere formand, Grethe Ilsøe, styrelsen og den nye formand med copyright-aftalen med Kort- og Matrikelstyrelsen, hvorefter fællesrådets medlemmer gennemsnitligt må anvende 10 kort (indkøbt på sædvanlig vis) i deres publikationer på meget gunstige vilkår, bl.a. mod aflevering af 1 eksemplar af publikationen; – Kort- og Matrikelstyrelsen holder selv øje med, når kvoten er opbrugt. Grethe Ilsøe anså denne aftale som en virkelig god grund til at være medlem af DHF. – Per Grau Møller, Institut for Historie, Odense, tilsluttede sig disse udtalelser.

Jørgen Thomsen, SLA, takkede DHF for godt samarbejde m.h.t. høringssvar før Folketingets vedtagelse af arkivlovens revision; men beklagede samtidigt, at loven stadig lader privat arkivmateriale og i særdeleshed lokalarki-

verne i stikken; Jørgen Thomsen forudså i lighed med formanden ressourceproblemer i forbindelse med, at arkivpakker fremover i en vis udstrækning skal screenes for utilgængeligt person-relaterede akter. – I forbindelse med DHFs hørings svar understregede Birgit Løgstrup, at hun her naturligvis havde set på lovudkastet med brugerøjne.

John T. Lauridsen, Det kgl. Bibliotek, beklagede, at DHF havde opgivet at deltage i Bogmessen. Men styrelsesmedlemmet Gunner Lind begrundede beslutningen med, at DHFs midler ville være bedre anvendt på andre, nye salgsmålinger; DHFs målgruppe er spredt, og Bogmessen er en »københavn-begivenhed«.

Problemer omkring Fortid og Nutid blev berørt af Per Ingesmann, Jysk selskab for Historie, der spurgte, om det stadig var en god ide med 4 numre årligt? – Både Grethe Ilsøe og John T. Lauridsen plæderede for fortsat 4 numre, bl.a. af hensyn til postvæsenets forsendelsesregler; John T. Lauridsen foreslog, at der kunne ansættes 2 sæt redaktører, der hver producerede 2 numre. Styrelsesmedlemmet Gunner Jakobsen påpegede, at det for anmeldernes skyld var en absolut fordel med 4 numre årligt, så nye bøger hurtigt kunne anmeldes. – Birgit Løgstrup så afventende på de nye redaktørers virke. En speciel anmelder-redaktør havde også været foreslået, men dette måtte afvente den nye redaktions ønske; en på forhånd aftalt overskuelig redaktør-ansættelse på 2-3 år kunne også tænkes at have positiv virkning.

Efter indlægene blev beretningen godkendt.

5. Regnskab

Regnskabet, der i kassereren Peter

Korsgaards fravær blev fremlagt af Gunnar Jakobsen, blev godkendt.

6. Indkomne forslag

Da der ikke var indkommet forslag, bortfaldt punktet.

7. Budget og kontingent

Budgettet blev godkendt og styrelsens forslag om uændret kontingent vedtaget.

8. Valg

Gunner Lind, Københavns Universitet, Gunnar Jakobsen, Toldhistorisk Selskab, og suppleant Thomas Bloch Ravn, Danmarks Købstadsmuseum, Den gamle by i Århus, var på valg. Alle tre var villige til genvalg – og blev genvalgt.

9. Godkendelse af revisor

Det hidtidige revisionsfirma, Ernst & Young, blev på styrelsens forslag godkendt.

10. Eventuelt

Under dette punkt udspandt der sig en diskussion om copyright foranlediget af Tove Glud Rasmussens forespørgsel vedr. fotografers ophavsret. John T. Lauridsen oplyste, at professionelle fotografers ophavsret først ophører 70 år efter deres død, Gunner Lind omtalte bl.a. en lovstramning vedr. copyright for et par år siden. – Grethe Ilsøe foreslog, at DHF lod en gennemgang af de mange regler vedr. copyright/ophavsret publicere i Fortid og Nutid eller i en specialpublikation.

Anton Blaabjerg
Fredensgade 38
8800 Viborg

Referatet godkendt af dirigenten: Herluf Nielsen ved brev af 26. Juni 1997

Dansk Historisk Fællesråd

Resultatopgørelse for året 1.1.1996 – 31.12.1996

	Regnskab 1996	Budget 1996	Regnskab 1995
<i>DHF Styrelsen:</i>			
Indtægter	57.126	55.000	87.950
Udgifter:			
Møder m.v.	-20.742	-27.000	-40.042
Anvendt hensættelse til mødeudgifter	0		+10.000
Aktiviteter	-31.482	-30.000	-87.110
Tilbageført hensættelse	0		+5.000
Administration, incl. software	-42.937	-28.000	-56.950
<i>DHF Styrelsen i alt</i>	-38.035	-30.000	-81.152
<i>Fortid og Nutid</i>			
Indtægter	178.935	190.000	206.979
Udgifter:			
Trykning og distribution	-171.763	-170.000	-205.078
Andre omkostninger	-17.411	-30.000	-30.710
Tilbageført hensættelse til honorarudgift	0		+20.000
<i>Fortid og Nutid i alt</i>	-10.239	-10.000	-8.809
<i>Boglageret</i>			
Salg	96.078	115.000	116.319
Udgifter:			
Omkostninger	-51.916	-25.000	-14.733
Udgivelser	-20.159	-20.000	-32.920
Tilbageført rest trykudgifter	0		+25.000
<i>Boglageret i alt</i>	24.003	70.000	93.666
<i>Resultat af ordinær drift</i>	-24.271	30.000	3.705
<i>Finansielle indtægter og udgifter</i>	29.335	35.000	40.606
<i>Debitormellemværende:</i>			
Tab på debitorer	-1.554		
Indgået på tidligere afskrevne fordringer/tab .			566
<i>Samlet resultat at overføre til næste år</i>	3.510	65.000	44.877

Balance pr. 31.12.1996

31.12.1995

Aktiver

Likvider:

Lokalkasse formand	0	1.037
Lokalkasse bogekspedition	1.504	2.000
Unibank	53.409	87.207
BGbank	260.014	180.908
Obligationer nom. kr. 607.000 – anskaf- felsessum (kursværdi kr. 613.157)	600.456	604.457
		<hr/>
		915.383 875.609
		<hr/>

Debitorer

Medlemmer	2.100	0
Abonnenter F&N	16.517	4.491
Bogsalgstilgodehavende	8.927	14.963
Tilgodehavende for indlæg og bogmesse	10.000	11.050
Tilgodehavende – for meget betalt A-skat	5.079	0
Tilgodehavende andel i PC og printer	5.020	0
Tilgodehavende obligationsrenter	5.665	8.050
		<hr/>
		53.308 38.554
		<hr/>

<i>Inventar</i> (ikke værdisat)	0	0
(DHF ejer EDB-anlæg og programmer an- skaffet til brug for Fortid og Nutid i 1993 og 1995 og printer til brug for kasserer i 1995, telefax og andel i kopimaskine, PC og printer til brug for bogekspeditionen i 1996)		
		<hr/>

<i>Aktiver i alt</i>	968.691	914.163
		<hr/>

Balance pr. 31.12.1996

31.12.1995

Passiver

Egenkapital:

Driftskapital, primo	635.928	591.051
Årets driftsresultat	3.510	44.877
	<hr/>	<hr/>
	639.438	635.928

Hensættelser:

Fremtidige aktiviteter, primo	30.000	30.000
Nyudgivelser	98.269	98.269
	<hr/>	<hr/>
	128.269	128.269

Kreditorer:

Mellemværende med kasserer og redaktion ..	0	21
Skyldige omkostninger	178.184	129.752
Momsmellemværende	2.031	193
A-skat og AM-bidrag	769	0
DKO resthonorarer	20.000	20.000
	<hr/>	<hr/>
	200.984	149.966

<i>Passiver i alt</i>	968.691	914.163
-----------------------------	---------	---------

København den 10. april 1997
 Birgit Løgstrup
 formand

Holbæk den 10. april 1997
 Peter Korsgaard
 kasserer

Revisionspåtegning

Vi har revideret det af styrelsen aflagte årsregnskab for 1996 for Dansk Historisk Fællesråd

Den udførte revision

Vi har i overensstemmelse med almindeligt anerkendte revisionsprincipper tilrettelagt og udført revisionen med henblik på at opnå en begrundet overbevisning om, at årsregnskabet er uden væsentlige fejl eller mangler. Under revisionen har vi ud fra en vurdering af væsentlighed og risiko efterprøvet grundlaget og dokumentationen for de i årsregnskabet anførte be-

løb og øvrige oplysninger. Vi har herunder taget stilling til den af styrelsen valgte regnskabspraksis og de udøvede regnskabsmæssige skøn samt vurderet, om årsregnskabets informationer som helhed er fyldestgørende.

Revisionen har ikke givet anledning til forbehold

Konklusion

Det er vor opfattelse, at årsregnskabet er aflagt i overensstemmelse med lovgivningens krav til regnskabsaflæggelse, og at det giver et retvisende billede af fællesrådets aktiver og passiver, økonomisk stilling samt resultat.

Århus den 11. april 1997

Ernst & Young

Statsautoriseret Revisionsaktieselskab

Klavs Klercke Rasmussen

statsautoriseret revisor

Dansk Historisk Fællesråd

Budget for 1997

Styrelsen

Indtægter:

Kontingenter	35.000
Tilskud	40.000

I alt	75.000
-------	--------

Udgifter:

Møder m.v.	25.000
Aktiviteter	20.000
Administration	39.000

I alt	84.000
-------	--------

<i>Styrelsen, delresultat</i>	-9.000
-------------------------------	--------

Fortid og Nutid

Indtægter:

Salg	160.000
Tilskud	35.000

I alt	195.000
-------	---------

Udgifter:

Trykning og distribution	175.000
Andre omkostninger	25.000

I alt	200.000
-------	---------

<i>Fortid og Nutid, delresultat</i>	-5.000
-------------------------------------	--------

Meddelelser

Boglageret:

Indtægter ved salg	64.000	
Udgifter		
Omkostninger		30.000
Udgivelser		20.000
<hr/>		
I alt		50.000
<hr/>		
<i>Boglageret, delresultat</i>		14.000
<hr/>		
<i>Resultat af ordinær drift</i>		0
<i>Finansielle indtægter og udgifter</i>		25.000
<hr/>		
<i>Resultat i alt</i>		25.000
<hr/>		

Kontrakt

Dato: 4. juni 1997

Kontraktens parter:

Kort & Matrikelstyrelsen
Rentemestervej 8
2400 København NV
(i det følgende benævnt KMS)

Dansk Historisk Fællesråd
Rigsdagsgården 9
1218 København K
(i det følgende benævnt DHF)

Kontraktens indhold

Generel reproduktions- og udgivelsestilladelse til DHF

Indholdsfortegnelse

1. Formål
  2. Aftalens parter
  3. Aftalens vilkår
  4. Tilladelsens vilkår
  5. Betaling og betalingsbetingelser
  6. Overdragelse
  7. Ikrafttrædelse
  8. Opsigelse
-

1. Formål

Den generelle reproduktions- og udgivelsestilladelse har til formål på en enkel form at fastlægge Dansk Historisk Fællesråds vilkår for reproduktion og udgivelse af udsnit af kort og flyvefotografier, hvortil Kort & Matrikelstyrelsen har ophavsret.

2. Aftalens parter

Aftalen indgås mellem KMS og DHF, som paraplyorganisation for historiske foreninger og institutioner

3. Aftalens omfang

Aftalen giver historiske foreninger og institutioner under DHF tilladelse til at reproducere og udgive udsnit af kort og flyvefotografier, hvortil KMS har ophavsretten på de i punkt 4 og 5 angivne vilkår. Udsnittene udgives som illustration i teksten i de af foreningerne og institutionerne udarbejdede og udgivne skriftlige udfærdigelser, der behandler emner af historisk art.

4. Tilladelsens vilkår

Tilladelsen er givet på følgende vilkår:

1. KMS har til stadighed ophavsretten til de anvendte materialer
2. De reproducerede udsnit skal være forsynet med følgende tekst:

Copyright Kort & Matrikelstyrelsen, Rentemestervej 8, 2400 København NV

3. DHF forpligter sig til at indsende et eksemplar af den pågældende skriftlige udfærdigelse til KMS
4. DHF betaler én samlet årlig betaling for den givne tilladelse, jvf. punkt 5.
5. DHF eller udgiver afholder selv udgifterne til indkøb af materialer, som ønskes reproduceret.
6. KMS forbeholder sig ret til en gang årligt at vurdere om udnyttelsen af tilladelsen er rimelig.

5. Betaling og betalingsbetingelser

Den samlede årlige betaling for tilladelsen udgør 500 kr. eks. moms i 1997-prisniveau.

Beløbet reguleres årligt i overensstemmelse med Finansministeriets udmelding om regulering af priser og lønninger.

Beløbet opkræves i januar måned ved fremsendelse af faktura til DHF. Beløbet forfalder til betaling på fakturadatoen.

For rettidig betaling gælder KMS's til enhver tid gældende almindelige betalingsfrist, som for tiden er løbende måned plus 30 dage.

Erlægges betalingen ikke rettidigt, tillægges renter fra sidste rettidige indbetalingsdag, og indtil betalingen sker. Rentesatsen er den til enhver tid gældende i medfør af §5 i lovbekendtgørelse nr. 583 af 1. september 1986, om renter ved forsinket betaling m.v. For tiden svares dog kun renter fra sidste rettidige betalingsdag.

6. Overdragelse

DHF er ikke berettiget til at overdrage de rettigheder og forpligtelser, der følger af denne aftale.

7. Ikrafttrædelse

Aftalen træder i kraft, når den er underskrevet af begge parter.

8. Opsigelse

Aftalen kan opsiges fra DHF's eller KMS's side med 1/2 års varsel.

For KMS

9. juni 1997 Inge Livbjerg

.....

.....

For Dansk Historisk Fællesråd

16. juni 1997 Birgit Løgstrup

Meddelelse fra redaktionen

Da den nuværende redaktion af arbejdsmæssige grunde ikke længere ser sig i stand til fortsætte hvervet som redaktører, tiltræder fra 1. januar 1998 en ny redaktion bestående af arkivar Margit Mogensen, Rigsarkivet, arkivar Karl Peder Pedersen, Landsarkivet for Sjælland m.v. og museumsleder Lene Floris, Holbæk Museum.

Som afgående redaktører vil vi begge gerne takke de mange forfattere og anmeldere, vi har samarbejdet med igennem de år, vi har forestået redaktionen, lige som vi gerne vil takke DHF's styrelse og redaktionsudvalget for et godt – og tålmodigt – samarbejde.

Samtidig vil vi ønske den nye redaktion god vind i sejlene, og vi håber, at vore forfattere og anmeldere vil tage godt imod den nye redaktion.

Sidst men ikke mindst tak til vore læsere.

Michael H. Gelting og Inge Bundsgaard

Bøger fra Dansk Historisk Fællesråd

Af DHF's mange udgivelser kan følgende endnu leveres:

Håndbogsserien:

- Dansegilde og mordbrand. Vejledning om retsbetjentarkiver. Af *N.H. Frandsen*. Kr. 148.
Danske indskrifter. Af *Anders Bæksted*. Kr. 30.
Heraldik og historie. Af *Knud Prange*. Kr. 40.
Historisk kartografi. Af *Ib Kejlbo*. Kr. 30.
Identifikation af anonyme våbenskjolde. Af *Sven Tito Achen*. Kr. 30.
Kronologi. Af *Herluf Nielsen*. Kr. 30.
Personnavne i Danmark II: Middelalderen. Af *Kristian Hald*. Kr. 30.

Genoptryk:

Calender for årene 601 til 2200. Kr. 138.

Andre bøger:

- Bibliografi over heraldisk litteratur i Danmark og om Danmark 1589-1969. Af *Sven Tito Achen* og *Ole Rostock*. Kr. 40.
Dansk Centraladministration i tiden indtil 1848. Af *Frank Jørgensen* og *Morten Westrup*. Kr. 75.
Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk I-II. Red. *Erik Alstrup* og *Poul Erik Olsen*. Kr. 750.
Historie og Lokalsamfund. En håndbog i formidling. Red. *Søren Ehlers*. Kr. 75.

Alle priser er incl. moms 25 %, men excl. forsendelse. Priserne er særpriser, der gælder for Fortid og Nutids abonnenter samt medlemmer af historiske foreninger tilsluttet Dansk Historisk Fællesråd og DHF's øvrige medlemmer.

Bøgerne og *Fortid og Nutid* kan bestilles ved henvendelse til Dansk Historisk Fællesråds bogekspedition v/ Ingrid Christensen, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K, tlf. 33 14 34 14 (tirsdag kl. 14-16, fredag kl. 8-10).

Indhold

Sebastian Olden-Jørgensen: At vi maa frygte dig af idel kjærlighed – magtudøvelse og magtiscenesættelse under den ældre danske enevælde	239	gamle Lillebæltsbro 1925-1935 (Steen Ousager).....	304
John T. Lauridsen: På kant med loven. Bogforbud, bogbeslæggelser og -klausuleringer i Danmark gennem 300 år	254	Hans Thomsen: Bording kirke og sogn (Henrik Gjøde Nielsen)	305
Debat		Peder Høgh: Ulsted Kirke (Henrik Gjøde Nielsen)	306
Harriet M. Hansen: Folketællinger og folketal. Omkring folketællingen i Middelfart 1787	289	Jørgen Barfod: Niels Juels flåde (Tommy P. Christensen).....	307
Henrik Gjøde Nielsen: En ny periode i dansk stationsbyforskning. En debatanmeldelse af Henrik Zip Sane: Stationsbyborgeren.....	298	Karsten Kjer Michaelsen: Danskerne på Prærien – En beretning om Dannebrog, Dannevirke og Nysted i Howard County, Nebraska, USA (Niels Peter Stilling).....	308
Anmeldelser		Steen Bo Frandsen: Opdagelsen af Jylland. Den regionale dimension i Danmarkshistorien (Karl Peder Pedersen).....	310
Michael Hertz: Et ministerium finder sin form. Landbrugsmi- nisteriet 1896-1923 (Flemming Just).....	304	Rettelse	312
Sanne Juhler Hansen og John Juhler Hansen: Et eventyr i stål og beton. Bygningen af den		Meddelelser	
		Dansk Historisk Fællesråds re- præsentantskabsmøde 1997.....	313
		Dansk Historisk Fællesråds re- sultatopgørelse 1996	319
		Dansk Historisk Fællesråds bud- get 1997	323
		Kontrakt mellem Kort & Matri- kelstyrelsen og Dansk Histo- risk Fællesråd	325
		Meddelelse fra redaktionen	328

Forsiden: Christian V's salving 1671. Maleri af Peder Andersen eller Anton van Steenwinckel. Foto: De danske kongers kronologiske samling, Rosenborg. Se Sebastian Olden-Jørgensens artikel i dette nummer. (Øverst t.v.: Tegning af Nørrejske nationale infanteriregiments uniformer 21.9.1758. Foto: Tage Ludvigsen. Rigsarkivet. Se hefte 1 – Øverst t.h.: Maleri af Christen Dalsgaard fra 1856: »To mormoner...i et tømmerhus paa Landet, hvor de ved Prædiken og ved Fremvisning af deres Sekts Skrifter søger at vinde nye Tilhængere». Foto: Statens Museum for Kunst. Se hefte 2 – Nederst t.v.: Et udvalg af den lokalhistoriske litteratur 1992. Foto: Forsiden af *Journalen* 2, maj 1993).